

Қазак әдебиеті

10

1-Бөлім

С. Ч. Тұрсынғалиева, Г. Д. Рыскелдиева

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

1-бөлім

Арнайы мектептердің (сыныптардың)
көру қабілеті бұзылған (нашар көретін)
10-сынып оқушыларына арналған оқулық

Қазақстан Республикасының
Оқу-ағарту министрлігі ұсынған

А. Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институтының
сарапшыларымен келісілді

Алматы
2022

ӨОЖ
КБЖ
Т

Төмендегі оқу басылымы бойынша басылады:

Тұрсынғалиева С. Ч. т.б.

Т Қазақ әдебиеті. Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. С. Ч. Тұрсынғалиева, Г. Д. Рыскелдиева. – Нұр-Сұлтан: «Арман-ПВ» баспасы, 2019. – 272 б.

Қазақстан Республикасының Оқу-ағарту министрлігінің тапсырысы бойынша «ӘБЕО орталығы» ЖШС-інде үлкейтілген қаріпке бейімделген. 2 бөлімді. / 1-бөлім. – Алматы, 2022. – 268 б.

ISBN
1-бөлім. – 268 б.
ISBN

ӨОЖ
КБЖ

ISBN (1-бөлім)
ISBN (Жалпы)

© Тұрсынғалиева С. Ч.,
Рыскелдиева Г. Д., 2019
© «Арман-ПВ» баспасы, 2019

Шартты белгілер:

Әдебиет теориясы – әдебиеттану ғылымының түсініктері

Тыңдалым – шығармалар үзінділерінің аудионұсқасы

Тапсырма – әдебиет теориясын меңгерту тапсырмалары

XXI ғасыр оқырманына – қосымша оқуға ұсынылған әдебиеттер

КІРІСПЕ

Құрметті оқушылар!

Біздің халқымыздың бүкіл арманын, мұратын жеткізген төл әдебиетіміз сендердің парасатты азамат болып өсулерің үшін қажет. Әдебиетіміздің құнарлы, мазмұнды, тағылымға толы екеніне өздерің осы кезге дейін-ақ көз жеткіздіңдер. Алдағы уақытта да осы сарқылмас мол қазынананың құдіретін саналарыңа сіңіру үшін ұдайы оқып, әдеби білімдеріңді жетілдіре түсулерің керек.

Оқулықтың құрылымы қандай?

10-сыныпта оқылатын «Қазақ әдебиеті» пәні сендердің жан дүниелеріңді байытып, рухани өсулеріңе ықпал етеді. Әдеби туындыларды оқу арқылы сендердің бойларыңда туған тілін сүйуден бастап, адамзатты құрметтеуге дейінгі сезімдерің қалыптасады. Мысалы, Нысанбай жырау мен Махамбет жырларын оқу арқылы адамның ішкі сезім иірімдерін, көңіл күйін тануға ұмтылатын боласыңдар. Ш. Уәлиханов, І. Жансүгіров, Б. Майлин, Ғ. Мүсі-

репов шығармалары адам өміріндегі ақиқатты, ұлттық түсініктерді бағалай білуге үйретсе, Ф. Оңғарсынова, Т. Айбергенов өлеңдері адам жанының құпиясына үңілуге ықпал етеді. «Мәңгілік Ел – мәңгілік мұрат» идеясын Н. Айтұлы, Қ. Мұханбетқалиұлы шығармашылығы арқылы танып білуге тырысасыңдар. Осылайша әр жазушы туындысындағы ұлттық құндылықтарды бойларыңа сіңіру арқылы рухани дүниелеріңді байыта түсесіңдер, адамгершілік асыл қасиет иелеріне айналасыңдар.

Оқулық құрылымында берілген «Сөзмаржан», «Зергер сөз», «Артық болмас білгенің», «Даналық ойдан дән ізде», «Бағалы дерек», «Сөздің көркі – мақал» айдарлары білім аясын кеңейтіп, қазақ әдебиеті жайлы түсініктеріңді толықтыра түседі.

«Артық болмас білгенің» және «Бағалы дерек» айдарларында тақырып бойынша білімдеріңді кеңейтуге бағытталған материалдар ұсынылған. Онда ғылыми, тарихи, мәдени деректермен қоса ақын-жазушылардың өміріне байланысты қызықты

мәліметтер берілді. «Даналық ойдан дән ізде» айдарындағы пікірлер мен қанатты, нақыл сөздер ұлттық құндылықтарды бойына дарытқан парасатты тұлға болып қалыптасуларыңа көмектеседі. «Сөзмаржан» айдары сөз құпиясын ашуға, сөздік қорларыңды толықтыруға арналған. «Сөздің көркі – мақал» айдарындағы мақалдар терең ой салып, көркем, образды сөйлеуге жаттықтырып, сөздік қорларыңды дамытса, «Зергер сөз» айдары ұлы тұлғалардың сөздерінен мол тағылым мен мәлімет алуларыңа мүмкіндік береді. Атадан қалған ұлы сөздерді санамызға түйіп, сөз кезегі келгенде орайын келтіріп қолдана білетін болсақ, сөз өнерінің асыл маржандарын меңгеретініміз сөзсіз.

Оқулықта әдеби-теориялық ұғымдардан да түсініктер берілген. Бұл ұғымдар сендердің бұрыннан алған білімдеріңді тереңдетуге мүмкіндік беріп, жаңадан берілген тың ақпараттар әдебиеттанудан алған білімдеріңді толықтыра түспек. Іске сәт, достар!

I тарау

ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ПЕН КӨРКЕМДІК ШЕШІМ

Бұл бөлімде сендер:

- Нысанбай жыраудың «Кенесары – Наурызбай жырының» мазмұнымен танысасыңдар;
- Махамбет Өтемісұлы өлеңдеріндегі психологизмді анықтауды үйренесіңдер;
- Әдеби шығармаға сюжеттік-композициялық талдау жасауды жалғастырасыңдар;
- Қазақтың тұңғыш ғалымы Ш. Уәлихановтың «Ыстықкөл күнделігіндегі» автор бейнесінің идеялық-стилистикалық тұтастырушы ретіндегі рөлін танысыңдар;
- Ұсынылған шығармалардағы ұрпақтар сабақтастығы көрінісін заманауи тұрғыда салыстырып, жаңашылдығына баға беруге үйренесіңдер.

Әрбір көркем шығарма халқына, өз уақыты мен ортасына тән және ерекше тарихи, басқа да мақсат-мүдделерге бағынышты.

(Г. Гегель)

Бұқардан кейінгі аса ірі жорық жыршысы – Нысанбай жырау. Қайғылы оқиғаның қызығы мен қайғысының ортасында болған ақын дастанды шындыққа ғана құрып, кестелі тілмен суреттей жазған. Кенесары – Наурызбай жорығы туралы кейінгі талай ақын түрлі өлең шығарса да, дәл Нысанбай жеткен өріске жеткен емес.

(М. Әуезов)

НЫСАНБАЙ ЖЫРАУ

(1822 – 1883)

Нысанбай Жаманқұлұлы – 1822 жылы қазіргі Қызылорда облысы, Жалағаш ауданы, Аққошқар елді мекенінің түстігінде Шеңгелсай деген жерде дүниеге келген ақын, жырау. Жырау бір өлеңінде өзі туралы:

Менің атым – Нысанбай,
Ат жібердім тұсамай.
Өзім жырау болыппын,
Ата-анама ұқсамай...

Бісімілла, әулие себепкер,
Ауыздағы отыз тіс,
Қызыл тілге көмек бер.
Ал қолымды сермедім,
Керейіттен шыққан жеті ер,
Жас балаңа медет бер! –

деген мәлімет береді.

Кенесары – Наурызбай бастаған көтеріліс тәуелсіздік алған жылдарға дейін бұрмаланып көрсетілгені, батырлардың есімдерін атауға тыйым салынғаны белгілі. Соған байланысты, Нысанбай есімі де халық аузына көп алына бермейтін. Егемендікке қол жеткізгеннен кейін ғана «Кенесары – Наурызбай» жыры жарыққа шығып, Нысанбай жырау есімі, ақындығы қайта жаңғыра бастады.

Нысанбай Жаманқұлұлының бізге қалдырған асыл мұрасы – **«Кенесары – Наурызбай»** жыры. Бұл жырда Кенесары бастаған ұлт-азаттық көтеріліс тарихы суреттеледі. Жырау Кенесары Қасымов бастаған көтеріліске өзі қатысып, көзі көрген оқиғаларды жырға арқау етеді.

Нысанбай жырау «Кенесары – Наурызбай» жырында Кенесары мен Наурызбай батырлардың бейнелерін батырлық эпос үлгісінде жырлап, көтерілістің соңғы кезеңін жан-жақты суреттеген. Батырлардың психологиялық бейнелері де айшықталып жасалған. Бұл жырда батырлар, тарихи кезең, көтеріліс туралы мәліметтер жан-жақты беріліп, Кенесары батыр мен Наурызбай батырлардың тарихтағы рөлі көрсетілген.

Поэманың басында Кенесары мен Наурызбай бейнелері:

Кенесары, Наурызбай
Атағы шықты аңқылдап.
Жауды үркітіп, қашырды,
Ақ алмастай жарқылдап,
Зәресін алды дұшпанның,
Найзағайдай шартылдап.
Қасына ерген төлеңгіт
Олжаға батты қарқылдап, –

деп суреттеледі.

Жалғыз атты ұрлап, кінәлі болған қырғыздардан өшін алмақ болған Кене Дулатқа барады, бірақ:

Асаулар үзді шідерді,
Сыйламай Дулат жіберді.
Сыйынып барған елінен,
Кене хан үзді күдерді.

Қабағы түнерген хан күзді күні қырғыздарға аттанады.

Зергер сөз

Нысанбай жырында оқушының көз алдында ағып отырған қандай қызулы, жанды шындық бар. Барлық сөзінде сол жорықтың қуанышы мен қайғысын кеше ғана көз алдынан өткізген, көзі көргеннің жаңалығы бар. Көп қолмен бірге кешегі тартыққан қайғы, мұң, арманы бар. Өзі – сол оқиғаның адамы. Кенесарының қайғы-өкінішімен біткен жорығы қазақ баласының барлығына да қадірлі, қасиетті әңгімедей болып көп жайылған. Бұл жырдың көп жайылуына екінші бір себеп болған нәрсе – Кенесары ісінің өзге батырлардың ісінен әлдеқайда ірі, әлдеқайда көлемді оқиға болғандығы.

(М. Әуезов)

Бұл сапарда Наурызбай,
Тайдан үлкен талапты.
Үш қамалды бір бұзып,
Қырғызды жаман талатты.

Қырғыз да қарап жатпады, қазақтарға
соққы беріп, оңайлықпен беріспейді. Бұл
туралы жырда:

Оңайлықпен қазаққа
Асуды қырғыз бермеді.
Әр жерлерден құралып,
Қырғыздың қолы кернеді.
Бесінге дейін атысып,
Қазақтың әлі келмеді.
Қарабалта, Соқылық
Аңғарынан шаң асты.
Қырғыз-қазақ екі жар,
Ескі жолға таласты.
Сол уақытта хан Кене
Амалынан адасты.

Қырғызды айдап шыға алмай,
Батырлар сонда бір састы, –
деп айтылады. Қазақтар бес күн атысып,
асуды ала алмайды. Сонда Наурызбай Бұ-
ғыбай батырға:

Осы бүгін күн батпай,
Көрсетші қанат жайғанды.
Тау басында қырғызға
Бір тигізші найзамды.
Айналайын Бұғыбай,
Аралатшы майданды! – дейді.

Сонда Бұғыбай өздерінің әлдерінің кел-
мейтінін, ханнан барып көмек сұрауды өті-
неді. Кенеге келген Наурызбайға хан:

Дұшпаннан бітсін ар, – дейді.
Қолдағы өңшең батырдан
Іріктеп бәрін ал, – дейді.

Даналық ойдан дән ізде

Нысанбайдың бұл поэмасының бір зор қасиеті – эпикалық оқиғаға ақын лирика дәнін тамаша еге білген. Поэмада оқушының жан жүйесін босататын, ойын тербететін лирикалық мотивтер көп. Бұл поэмасымен Нысанбай ХІХ ғасырдағы қазақ ақындарының арасында төрден орын алады.

(С. Мұқанов)

Көңілің шапса, Науанжан,
Ертерек сонда бар, – дейді.
Екі-үш жүздей кісімен
Ойынды барып сал, – дейді.

Наурызбай әскерден отыз сарбазды
таңдап алып, соғысқа кіреді. Сондағы Нау-
рызбай бейнесін жырау:

Ор қояндай бұлтиған,
Көк дөнен ат астында.
Қамзол ішік құнтиған,
Ақ орамал басында.
Көрұғлыға бергісіз,
Отыз көкжал қасында.
Сол уақытта Наурызбай,
Жиырма бес жасында, –

деп сипаттайды. Найзасы қанға боялған
Наурызбайды көрген Кене таудың басына
шығып:

Қабат-қабат оратып,
Қырық арқанды жалғады.
Тартып алды ойдағы
Зеңбірек пен арбаны.
Бір-екі рет атқанда
Күңіреніп кетті жан-жағы.

Есік-ежесін қиратып,

Қырғыздың шықты дал-далы.

Хан келгенін көріп, есірген Наурызбай
қырғыздарды қырып салып, мал мен дү-

Даналық ойдан дән ізде

Мұхтар Әуезов өте ірі тұлға және көреген ақын деп санаған Нысанбай – XIX ғасырда өмір сүрген Кенесары ханның ең жақын достарының бірі, оның сүйікті жырауы. Нысанбай жырлаған Кене хан біздің дәуіріміздегі ең ірі тарихи дастандардың бірі және соңы деуге болады. Кене мен Наурызбайдың набыт болған күндеріне дейін барлық трагедиялық қайшылықтарын түгел жеткізе суреттеген қазақ елінің сүйікті дастаны. Бұл дастан кейін Кене ханмен бірге жабылды, оны ауызға алу қылмыс саналды. Сол ғажайып дастанның босанар күні бүгін туды. Жаңа ұрпаққа, талантты оқырман қауымға ұсыну керек.

(Ә. Тәжібаев)

ние-мүлкін талайды. Батырларды ар-намыстың құрбаны болуға шақырып:

Тайынбай жауға кіріңдер,
Айбынды туған ерлерім! –

деп үндейді. Қырғыздың қолын бастаған Кәрібоз деген кісі:

Ей, Наурызбай, ер төрем,
Қарайып жүрмін қаныма!
Аза қорлық көрсетіп,
Қатты баттың жаныма.
Не жазығым бар еді
Кенесары ханыңа? –

деп, қазақтан көрген қорлығын тізбелейді. Тірі тұрмақ, өлгендерін қорлағанды, елшіні өлтіріп:

Мейірімсіз мұнша іс қылдың,
Көп мұсылман зарлайды.
Төрелер, қайда барсаң да,
Рақымсыз атың қалмайды.
Не қалмақ пен шүршіттің
Қырынан шықсаң болмай ма?! –

дейді. Сонда Наурызбай бұрын тату болғандарын, бірақ:

Қонысты кәпір алған соң,
Кенекем көшкен жерінен.

Бауыры суып ол жақта,
Қарашы болған елінен, –
деп, қырғызды паналаған Кенені бағала-
мағандарын, елшіні өздерінің жолымен
өлтiргенiн:

Бiлмеймiсiң, Кәрiбоз,
Мойныңдағы жазанды? –
деп сауал тастайды. Сонда қырғыз батыры:
Сенiң атаң – Ер Қасым
Туғаныңда анадан,
Қан шеңгелдеп туыпты,
Шараналы баладан.
Көп қорқытпа, Наурызбай!
Қаза жетсе, өлермiн.
Арманда болып кетпеспiн,
Бiр соғысқа келермiн.
Жаппар ием жар болса,
Сазаңды әлi-ақ берермiн, –
деп қатуланады.

Барлауға кеткен Кененің iнiсi Ержан қыр-
ғыздарға тұтқынға түседi. Наурызбай хан
iнiсiн құтқармаққа аттанады. Жекпе-жекке
шақырған қырғыздарға қазақтардан ешкiм
жауап қатпайды. Сонда Байұзақ датқа:

Қарағаштай көп қазақ,
Ханға болдың қарашы.
Бидері кірді майданға,
Қырғыздың бір баласы.
Оның бізден артық па
Атасы мен анасы?!
Таусылдың ба, Мәмбеттің
Найза ұстаған баласы? –

деп ашуланады. Қазақтар басын көтер-
мейді, қырғыздар қолы көбейе бастайды.
Сонда Наурызбай

Киіміне қыналып,
Түрегелді орнынан,
Шыбықтай белі бұралып.

Сөздің көркі – мақал

Болат қайнауда шынығады,
Батыр майданда шынығады.
Батырлық айқаста танылар.
Ерлік білекте емес, жүректе.
Ел үмітін ер ақтар,
Ер атағын ел сақтар.

Қамзол ішік үстінде,
Бауын үзіп белсеніп,
Ақауыз атқа мінді де,
Түсті таудан теңселіп,
Қатуланып жөнелді,
Алғалы жауды еңсеріп.
Наурызбай сөйлеп жөнелді:
Батырлар, құлақ салыңыз.
Қарағаштай көп қазақ,
Іс көрсетер күн бүгін.
Арманда болған ер үшін
Кегін алар күн бүгін.
Қылыштасып майданда,
Қол сілтесер күн бүгін.

Сонда Наурызбай сөзіне шыдай алмаған
Меңдібай, Дулат, Ағыбай,
Арғыннан шыққан үш жігіт –
Шәкір, Жәуке, Толыбай.
Табыннан қабан Бұқарбай!
Сегіз кісі жөнелді,
Наурызбайдың соңынан.

Батырларын көрген Наурызбай қайтуға
жарлық береді. Қырғыз батырларын жең-
ген Наурызбайдың жауына жалғыз шапқан
ерлігі:

Үшеуін шаншып өлтірді,
Бесеуі тірі, өлмеді.
Бес мергенді тірі айдап,
Ханға алып келгені.
Сегіз мылтық өңгеріп,
Тарту қылып бергені.
Сол уақытта Ақауыз
Жер тарпиды оянып.
Наурызбай жүр үстінде,
Қылышы қанға боялып, –

деп суреттеледі.

Қанына қарайған қырғыз аянып тұрмай,
Наурызбай батырдың атын атып құлатып,
батырға ұмтылады. Қырғыз, қазақ болып,
Наурызбайға таласады.

Кертайлақ атты жеткізіп, Наурызбай
қайта атқа қонады. Бірақ астына мінген
атына көңілі толмаған Наурызбай қасында
Ержанның болмағанына өкінеді:

Ержан болса қасымда
Бөлекше туған тұлғасы,
Болар ма едім қазаққа
Өзіл сөздің олжасы?!

Дулат пен қырғыздардың бірігіп, алауыз-
дық танытып, қазақтардың барған са-

парларынан оралмағанын Нысанбай жырау:

Жамандық қылған мұндардың
Мойнына болсын жазасы.
Қазақтың көбі қырылды,
Қанды ма екен табасы?!
Сол барғаннан төрелер,
Елге қайтып келмеген.
Үй, жамағат, малымен,
Халқын, жұртын көрмеген.
Құтылуға қырғыздан
Тілегін Құдай бермеген.
Қырғызда қалды тұтылып,
Не еткенін ешкім білмеген, –

деп жырлайды.

Нысанбай жыраудың Кенесары, Наурызбай батыр бейнелерімен қатар, елім деп еңіреп туған ерлер: Шұбыртпалы Ағыбай, Табын Жоламан, Қабан Бұқарбай, Қыпшақ Иман (А. Имановтың әкесі), Басығара, Дулат Байсейіт, Шапырашты Бұғыбай, Сұраншы, Саурық, Сүйіндік, Жанайдар, Арғын Жеке батыр, Талмас, Жәуке, Қанжығалы Тастан, Қаржас Сармантай, Тама Құрман, Керейт

Меңлі батырларды жырға арқау етуі жырдың тарихи құндылығын арттыра түседі.

Нысанбайдың «Кенесары – Наурызбай» жыры:

Бұл қиссаны шығарған
Нысанбай деген жыршы еді,
Хан Кененің тұсында
Жұрттан озған сыншы еді,
Айтқан сөзі үлгілі
Құлақтың бір құрышы еді,
Өлең-жырға Нысанбай
Мәшһүр шешен нар еді,
Бір естіген адамдар
Сөзіне тағы зар еді,
Көзімен көріп сөз қылған
Соғыста өзі бар еді, –

деп аяқталады. Бұл өлең жолдарынан Нысанбайдың абырой-беделі асқан сыншы, ақын, жыршы болғанын байқаймыз. Ал оның батырлығын:

Кене Ханның тұсында
Қарт бурадай жарадың.
Жауды жасқап, жапырып,
Жауған қардай борадың.

«Абылайлап» ат қойып,
Дұшпанның алдын орадың, –
деген өлең жолдары айғақтайды.

Қазақ тарихында отаршылдыққа қарсы Кенесары мен оның інісі Наурызбай бастаған көтерілістің тарихи маңызы ерекше. Көтерілістің үш жүздің аумағын қамтуы және ол көтеріліске үш жүздің әскері қатысуы оның маңызын арттыра түседі. Кенесары Қасымұлы бастаған көтерілісті ең алғаш ғылыми негізде зерттеп жазған тарихшы-ғалым Ермұхан Бекмаханов еді. Ол: «Кенесары мен Наурызбайға арналған тарихи

Сөзмаржан

Әулие – 1) құдай жолын қуып, дін уағыздаушы адам; 2) айтқаны келетін сәуегей адам; 3) ауысп. қадірлі, қасиетті; 4) ауысп. бір нәрсенің ең жақсысы, тәуірі, қымбаты.

Мәшһүр – аты әйгілі, даңқты.

Қисса – ауыз әдебиетіне тән сюжетті жыр, дастан.

жырлар мен поэмалардың ішінде ерекше орын алатыны – Нысанбай жыраудың «Кенесары – Наурызбай» жыры» десе, ұлы жазушы Мұхтар Әуезов: «Кенесары – Наурызбай жорығы туралы кейінгі талай ақын талай түрлі өлең шығарса да, дәл Нысанбай жеткен өріске жеткен емес», – деп жоғары баға берген.

«Кенесары – Наурызбай» жыры – әлі күнге дейін құндылығын жоймаған көркем шығарма.

«Кенесары – Наурызбай» жыры (үзінді)

Дүрі жауһар данасы,
Әркімнің Алла панасы.
Жан біткенге несібе –
Дарияның аққан саласы.
Үйсіздерге үй болған,
Би – Отанның ханасы.
Кенесары, Наурызбай –
Абылай хан-ды бабасы.
Әуелгі мекен-тұрағы –
Көкшетаудың даласы.

Жазғы жайлау қонысы –
Ұлытаудың саласы...
Кенесары, Наурызбай
Атағы шықты аңқылдап.
Жауды үркітіп, қашырды,
Ақ алмастай жарқылдап,
Зәресін алды дұшпанның,
Найзағайдай шартылдап.
Қасына ерген Төлеңгіт
Олжаға батты қарқылдап.
Кенесары, Наурызбай
Мұсылманға жан тартты.
Ерегескен дұшпанның
Жылқысын алып, зарлатты.
Азырақ күн бақыты
Жанған оттай қаулапты.
Бір күндері болғанда
Тортөбел атын ұрлатты.
Бас себебі сол болып,
Қырғызға қарай жол тартты.
Іргелі жұртқа кез болып,
Батырларды қан тартты.
Көзімен көріп, бұл сөзді
Нысанбай еді жырлаған.

Қырғыздан қорлық көрген соң,
Кененің көп-ті арманы.
Іледен өтіп жөнелді,
Өр Дулатқа барғалы.
Сол Дулатпен қосылып,
Қырғыздан кегін алғалы.
Барып еді, өр Дулат
Барғанын қабыл алмады.
Кене ханның сөзіне
Құлағын да салмады.
Асаулар үзді шідерді,
Сыйламай Дулат жіберді,
Сыйынып барған елінен,
Кене хан үзді күдерді.
Дегені болмай қалған соң,
Қабағы ханның түнерді.
Күздің күні болған соң,
Қырғызға қарап үдерді.
Қазан айы болғанда
Қатуланды, қаттанды.
Іріктеп алған ерлермен
Хан қамаудан аттанды...

* * *

Бұл сапарда Наурызбай
Таудан үлкен талапты.
Үш қамалды бір бұзып,
Қырғызды жаман талатты.
Қырғыздан түскен олжаға
Бір Төлеңгіт бармады.
Бұл сапарда қазақтан
Біреу олжа алмады.
Көп Дулатты хан Кене
Ақылменен алдады.
«Қызыл тұмсық болсын», – деп,
Олжамен аузын қандады.
Екіншілей аттанды,
Естіген Дулат қалмады.
Олжаға мырза дегеннен,
Жалғызы қалмай, аңдады.
Тау суындай сарқырап,
Байұзақ келді төменнен.
Көңілі бітті айқасып,
Кенесары зеренмен,
Тілімдес болып олжаға
Наурызбай – асыл беренмен.

Он екі мың әскермен
Тағы аттанды кемерден.
Зеңбірегін асырды
Абылай аспас кезеңнен.
Құлақ шыңдап, көз тұнды,
Ақыл, айла, өнермен
Кенесары, Наурызбай
Атадан асты дегенмен.
Абылай аспас асудан
Асамын деп өрледі.
Оңайлықпен қазаққа
Асуды қырғыз бермеді.

* * *

Бұл сапарда Наурызбай
Жар етті Жаппар иесін.
Қамалын бұзды қырғыздың,
Соғыстың тауып жүйесін,
Алып шықты үш жүздеп
Айғыр менен биесін,
Атан демей, нар демей,
Жетпіс-сексен түйесін.
Бөліп берді бәріне
Сыбағалы тиесін...

Кенесары, Наурызбай
Келтіріп жүр кертiне!
Шауып, жаншып, талатты,
Қырғызды қоймай еркiне.
Бiр бөлeк қырғыз қалмады,
Қашып барып беркiне.
Бақыты шауып тұрғанда
Кене хан жеттi сертiне.
Шауып алды тал түсте
Аспара мен Меркенi.
Он екi мың кiсiнiң
Көбi Дулат халқы едi,
Егескенде мұқату –
Хан Кененiң салты едi...

* * *

Қырғызға лық толыпты
Алатаудың арасы.
Қол алдында жүр екен
Қырғыздың бiр данасы.
Наурызбайға кез болып,
Тұра қалды жанаса.
Кәрiбоз деген кiсi екен,
Ер Қанайдың баласы.

Кәрібоз сонда сөйлейді,
Сөйлегенде бүй дейді:
– Ей, Наурызбай, ер төрем,
Қарайып жүрмін қаныма!
Аза қорлық көрсетіп,
Қатты баттың жаныма.
Не жазығым бар еді
Кенесары ханыңа?
Бітті деп көңілі тынбады
Қырғыздағы арына.
Алмаған ары қалды ма
Қырғызда оның тағы да?
Құсшыны шапты шулатып
Қарақыстақ, Шөңгірден.
Қалшаны ұстап байлады
Хан болып халқын меңгерген.
Абылайдың тұсында
Қылған ісің жөн келген.
Қырғыздың жолы бар ма еді
Қалыңсыз саған қыз берген?
Қыстай шаптың елімді,
Малымды салдың телімге.
Босатып қондық, бостырып,
Атамекен жерімді.

Бұрын-соңнан бар ма еді
Елшіге ниет өлімді?
Жаманқарамды өлтіріп,
Бір сындырдың белімді.
Тіріме қылсаң болмай ма,
Өлгенім саған не қылды?
Атаңның ақы бар ма еді
Есқожа, Қанай көрінде?
Ашуын бұған бассын деп,
Жерімді саған тастадым.
Бұл алғаның емес пе
Үстімді келіп басқаның?
Жалғыз-жалғыз ат мініп,
Қорғалап тауға қашқаным.
Не себептен хан Кене
Қырғызға мұнша өшікті?
Ақ қалпақты қырғыздан
Қазаққа берді несіпті.
Ат мініп, садақ асынған,
Бізді аямай кесіпті.
Есіркесең болмай ма
Жолыңда жатқан бесікті?
Балалы арқар баурайды,
Баласыз арқар маңырайды,

Мейірімсіз мұнша іс қылдың,
Көп мұсылман зарлайды.
Төрелер, қайда барсаң да,
Рақымсыз атың қалмайды.
Не қалмақ пен шүршіттің
Қырынан шықсаң болмай ма?!
Наурызбай сонда сөйлейді,
Сөйлегенде бүй дейді:
– Жақсы айтасың, Кәрібоз,
Тату едім сенімен.
Қонысты кәпір алған соң,
Кенекем көшкен жерінен.
Бауыры суып ол жақта,
Қарашы болған елінен.
Он екі кісі жібердік
Бекбатырдай еріммен,
Бізге қоныс берсін деп
Қоқидың салған көлінен,
Екі ай жатты тұтқын боп
Жанқараш, Жантай бегіңнен.
Аулыңыз баса қонған соң,
Азар шыққан өлімнен.
Жаманқараңды өлтірдім
Өзіңнің салған жолыңмен.

Кім таласар Құдайдың
Пендеге берген бағына?
Қорған болып халқына,
Әркім шықсын табында.
Қанайыңа мен қылдым
Кекті болған шағымда.
Сенің ақың бар ма еді,
Андасымның тамында?
Білмеймісің, Кәрібоз,
Мойныңдағы жазанды?

* * *

Жау бар ма деп бетінде,
Түнде кеткен аз кісі
Қапаланып, өкінді.
Жасанған жауға жолығып,
Ержан бір түскен секілді.
Ханға келді Наурызбай:
– Ержан жауға барыпты,
Бүгін мойны қалыпты.
Қапаланып ініңіз,
Бармағын тістеп, налыпты.
Кенеке, айтпай қайтейін,
Ініңіз қолды болыпты.

Пенде болып қырғызға,
Ержанның көңілі шөкпесін.
Ержан тұтқын болды деп,
Қырғызға дабыл кетпесін.
Бізді жоқтап Ержекем,
Көзінің жасын төкпесін.
Жолығыпты аңсызда
Ержан батыр аранға.
Ағасы өлсе алдында,
Інінің күні қараң да!
Аттансын деп батырлар,
Шашалық жарлық хабарды.
Енді мұнда, тақсыр хан,
Тұрмағымыз арам-ды.
Маған жауап беріңіз,
Екі-үш жүз кісі алайын.
Көп кешікпей, Кенеке,
Ержанды іздеп барайын,
Асуына шығармай,
Иіріп алып қалайын.
Қан құстырып келейін
Сақау қырғыздың талайын.
Кене хан жауап бермеді,
Наурызбай бүй деп келген соң.

Келіспестей көрінді
Наурызбайды бөлген соң,
Қырғыздың қолы көбейіп,
Жақынға келіп төнген соң,
Қолға толды Самсы мен
Қызылсудың кемері.
Шығар мезгіл таянды
Ат пен ердің өнері.
Бір мезгілдер болғанда,
Ұзын бойлы, жебелі,
Күрең қасқа ат мініп,
Шеннің ұлы Бидері –
Жекелеп кірді майданға,
Ер Қанайдың немері.
Бидері кірді майданға:
– Жеке, батыр, жеке! – деп.
Қарсы қарап тұрады;
«Ке-ке, батыр, ке-ке!» – деп,
Жақын жерден шөкелеп.
Қазақтан ешкім шықпады
Жылдамырақ төтелеп.
Байұзақ датқа сөйледі,
Ашуланып, ақырып.
Халқына қарап сөз айтты,

Оң-терісті сапырып:
– Не қылып тұрмай отыр?! – деп,
Батырларын шақырып,
Дулаттан шыққан батырдың
Талайына батырып.
Қолға толды Самсы мен
Қызылсудың арасы.
Қысылған жерде әркімнің
Тәңірім болсын панасы.
Қарағаштай көп қазақ,
Ханға болдың қарашы.
Бидері кірді майданға, –
Қырғыздың бір баласы.
Оның бізден артық па
Атасы мен анасы?!
Билерге қарсы барыңдар,
Бізден бір батыр данасы.
Таусылдың ба, Мәмбеттің
Найза ұстаған баласы?
Батырлардың майданда
Қызбас болды ойыны.
Қайғыға толды бұл сапар
Қазақтардың қойыны.

Байұзақтың сөзіне
Бастамады тойыны.
Еш адам басын көтермей,
Төменге түсті мойыны.
Қырғыздың қолы көбейді,
Әр жерлерден құралып.
Қыстай мінген қазақы ат,
Тастап жатыр тұралап.
Шыдамады Наурызбай, –
Киіміне қыналып,
Түрегелді орнынан,
Шыбықтай белі бұралып...
Наурызбай сөйлеп жөнелді:
– Батырлар, құлақ салыңыз.
Қарағаштай көп қазақ,
Бақытты болсын ханымыз.
Жау қарасын көргенде,
Қайтпасын бастан бағымыз.
Ержан түсіп қырғызға,
Дұшпанға кетті арымыз.
Онан біздің артық па,
Майданға кірмей, жанымыз.
Ержан үшін жарассын
Ақбоз атқа қанымыз.

Қарағаштай көп қазақ,
Іс көрсетер күн бүгін.
Ержан түсіп қырғызға,
Бізге қайғы күн бүгін.
Арманда болған ер үшін
Кегін алар күн бүгін.
Қылыштасып майданда,
Қол сілтесер күн бүгін.
Таудың басын алсын тұман,
Жаппар ием болсын панаң!
Қырғыздарға бермей аман,
Ұмтылыңдар, келсе шамаң,
Болсын жауға ақырзаман...
Наурызбай шыға шабады,
Кекіліктен зырқырап.
Бидері шапты қасқа атпен,
Құйындай шаңы бұрқырап.
Сонда басын көтерді,
Отырғандар көзі жылтырап.
Наурызбайдың сөзіне
Батырлары шыдамай,
Хан қасынан ұмтылды
Меңдібай, Дулат, Ағыбай,

Арғыннан шыққан үш жігіт –
Шәкір, Жәуке, Толыбай.
Олардан кейін қала ма
Табыннан қабан Бұқарбай!
Сегіз кісі жөнелді,
Наурызбайдың соңынан.
Бұл сапарда төренің
Жұлдызы туды оңынан.

* * *

Бұл сапарда қазақтың
Болмады қабыл тәубасы.
Рүстем менен Сыпатай –
Дулаттың нағыз баласы
Үндес болды қырғызбен,
Әне, ауыздың аласы!
Он екі мың Дулатты
Қашырды түнде, расы.
Жамандық қылған мұндардың,
Мойнына болсын жазасы.
Қазақтың көбі қырылды,
Қанды ма екен табасы?!

* * *

Сол барғаннан төрелер
Елге қайтып келмеген.
Үй, жамағат, малымен,
Халқын, жұртын көрмеген.
Құтылуға қырғыздан
Тілегін Құдай бермеген.
Қырғызда қалды тұтылып,
Не еткенін ешкім білмеген.

Сөзмаржан

Несібе – сыбаға, ризық, үлес

Дем беру – рухтандыру, жігерлендіру

Манап – феодалдық-рулық қоғам кезіндегі дәулетті тап өкілі, билік иесі, бай

Бесін – түс ауып, күн еңкейген кез

Дүрі жауһар данасы – бұл жерде: әлемді Жаратушы Алланы дәріптеу мағынада

Бағалы дерек

Кенесары өзінің басты мақсаты – азаттыққа қол жеткізу үшін ортақ жауға қарсы үш жүздің күш біріктіре күрес жүргізуі керек екенін түсінді. Алайда ұлт-азаттық күрестің 1844 – 1845 жылдары қарқыны үдей түскен кезеңде де қазақтардың басы толық бірікпеді. Көтерілістің бас кезінде-ақ қазақтар қарама-қарсы екі топқа бөлінді: бірі Кенесары жағында болса, екіншісі патшаның жүргізген саясатын қолдады. Кенесары Қасымұлы хан, саясаткер, дипломат ретінде қазақтың үш жүзі руларының едәуір бөлігін өз туы астына біріктіре алды. Оның әскерінің жалпы саны кейде 20 000 адамға дейін жетті. Халықтың бас көтеруіне Орта жүздің көптеген сұлтандары мен билері қосылды. Кенесары мемлекет құрылымына көп көңіл бөлді, елді басқаруда жаңа құрылымдар мен ережелер енгізді, сонымен бірге істен шығарылған құрылымдарды қайта қалпына келтірді. Әскер қатарында қатаң тәртіп орнатты. Әскерді ұзақ дала соғыстарына

бейімдеу үшін мыңдықтар мен жүздіктерге бөліп басқару құрылымын құрды. Ол қажет ақпараттарды жеткізіп тұратын тыңшыларына да сүйенді, саяси күрес пен дипломатияның тиімді әдістерін қолданды. Мемлекеттің ішкі саясатын хан өзі қатаң бақылауға алды, руаралық қақтығыстардың жолын кесті. Үш жүздің қазақтарының біріккен ұлт-азаттық қозғалысы Ресейді қатты алаңдатты. Патша әскерлерімен және ымыраға келмес сұлтандармен күрес жүргізген Кенесары 1843 – 1844 жылдары біраз жеңістерге қол жеткізсе де, шегінуге мәжбүр болып, қырғыз жеріне шекаралас Ұлы жүздің аумағына орналасты. Ханның келесі бағыты қырғыз халқын орыс отаршылдығына қарсы ортақ күреске көтеру болды, алайда ол манаптар тарапынан күшті тойтарысқа тап болды. Кенесары Тоқмақ маңындағы шайқаста қаза болды. Кенесары қазақ халқының салт-дәстүрін сақтай отырып, оны бостандық пен тәуелсіздік жолындағы күреске жұмылдырды.

(«Қазақстан тарихы» оқулығы)

Жаңа тақырыпты меңгеру тапсырмалары

Білу

1. Нысанбай жырау туралы не білдіңдер?
2. Жырдағы Кенесары кім?
3. Наурызбай туралы не білдіңдер?
4. Кенесары қырғыздардан кегін алу үшін кімге келеді?
5. Кенесарыны Дулаттар қалай қарсы алады?
6. Кенесары Дулаттарды соғысқа қалай көндіреді?
7. Жырдағы Бұғыбай кім? Ол Наурызбайға қандай кеңес береді?
8. Наурызбай қырғыз қамалын қалай бұзады?
9. Жырдағы Кәрібоз кім? Наурызбайға қандай айып тағады?
10. Наурызбайдың жауабы қандай болды?
11. Жырда қандай қазақ батырларының есімдері аталады? Олардың ерліктері туралы не білдіңдер?

Түсіну

1. «Кенесары – Наурызбай» жыры неліктен тарихи жырға жатады? Дастанның тарихи негізі туралы қандай дәлелді пікірлер айтар едіңдер?
2. Шығарма неге «Кенесары – Наурызбай» деп аталған? Сендер қандай атау ұсынар едіңдер?

3. Осы дастанды жырлаудағы ақынның басты мақсаты не деп ойлайсыңдар?

4. Қазақтардың қырғыздарға соғыс ашу себебі қандай?

5. Наурызбайдың ұсынысын қабыл алған хан Кене шешімінің сыры неде?

6. Қазақтардың қырғыздардан жеңілу себебі қандай?

7. Жырдан психологизм тәсілдеріне мысалдар келтіріңдер.

Қолдану

1. Нысанбай жыраудың қазақ әдебиетіндегі орны туралы айтып беріңдер.

2. «Кенесары – Наурызбай» жырындағы батырлар бейнесі туралы жыр мәтініне сүйеніп, мазмұндаңдар.

3. Наурызбайдың, Кенесарының соғыс кезіндегі бейнелерін сипаттаңдар. Жыршы қандай көркемдегіш құралдарды қолданған?

4. Жырдағы кейіпкерлер бейнесіне салыстырмалы мінездеме беріңдер.

Кенесары	Наурызбай	Бұғыбай	Қырғыз батыры – Кәрібоз	Жыршы (Нысанбай)
Қандай?				

5. «Кенесары – Наурызбай» жырының тарихи жыр екенін «Төрт сөйлем» тәсілімен дәлелдеңдер:

Пікір. Жыр мазмұны бойынша өзіндік пікірлеріңді бір сөйлеммен жазыңдар.

Дәлел. Өз пікірлеріңді бір сөйлеммен дәлелдеңдер.

Мысал. Пікірлеріңді өмірмен байланыстырып, мысал келтіріңдер.

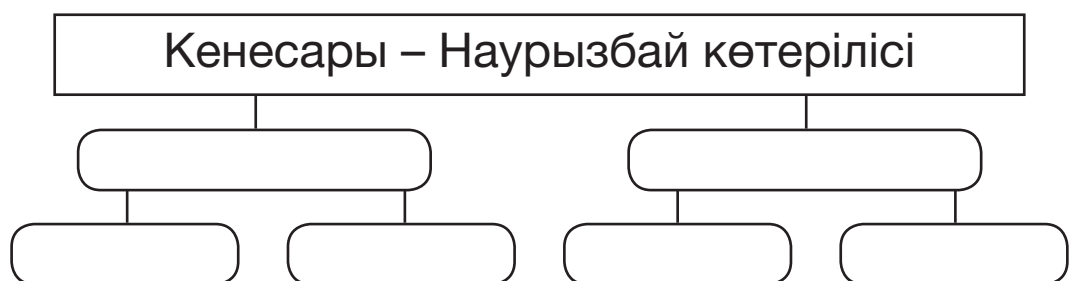
Қорытынды. Тақырып бойынша қорытынды шығарыңдар.

6. Жыр жолдарын пайдалана отырып, шығармада орын алған оқиғалар тізбегін жасаңдар.

7. Жыр мәтініне сүйеніп, қазақтар мен қырғыздардың соғысын сипаттаңдар.

8. Кенесары бейнесінің әдебиет пен өнер туындыларында бейнеленуі туралы мәліметтер дайындаңдар.

9. Кенесары – Наурызбай көтерілісі туралы тарихи мәліметтер дайындаңдар, кластер құрыңдар. Қашан? Қайда? Қандай оқиға орын алғанын көрсетіңдер.

10. «РАФТ» стратегиясын қолданып, ой толғанғыс жазыңдар.

Рөл	Аудитория	Факт (дәлел)	Тақырып
Кенесары хан	Оқушылар	Жолдау	Кенесары ханның болашаққа үндеуі
Газет тілшісі	Газет оқырмандары	Мақала	«Кенесары – Наурызбай» жыры – тарихи маңызы зор жыр
Оқушы	Мұғалім	Эссе	«Кенесары – Наурызбай» жырын оқығаннан кейін туған ойлар...»

11. Жыр мазмұнын ашатын мақал-мәтелдерді айтыңдар. Шығармадан дәлелді мысалдар келтіріңдер.

Талдау

1. Жырдағы Кенесары образын І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясындағы Кенесары бейнесімен салыстырыңдар.

2. Шағын зерттеу жұмысын жүргізіп, «Кенесары – Наурызбай» жырындағы оқиғалар мен тарихи оқиғаларды салыстырыңдар.

Тарихи оқиға	Жырдағы оқиға

3. Тақырып бойынша берілген кестені толтырыңдар.

Болжам	Жаңа ақпарат
Тақырып бойынша бұрыннан не білемін? Бұл туралы не білуім керек?	Бұл туралы енді не білдім? Қандай маңызды сәттерді мен енді анықтадым.

4. «Кенесары – Наурызбай» жырына сюжеттік-композициялық талдау жасаңдар.

Жинақтау

1. «Кенесары – Наурызбай» жырының тақырыбы мен идеясын анықтап, көркемдік ерекшелігіне тоқталыңдар, әдеби талдау жасаңдар.

2. Кенесарыға тән қасиеттерді топтастыру сызбасы арқылы көрсетіңдер.

Бағалау

1. Кенесарының қырғыздарға қарсы соғысына жыршының көзқарасы қандай? Пікірталас жүргізіңдер.

2. Шығарманың құндылығы, маңызы мен қазақ тарихындағы орны туралы пікірлеріңмен бөлісіңдер.

3. Мұхтар Әуезов Нысанбай жырауды «Бұқардан кейінгі аса ірі жорық жыршысы» деп атады. Жыр туралы ғалымның: «Қайғылы оқиғаның қызығы мен қайғысының ортасында болған ақын дастанды шындыққа ғана құрып, кестелі тілмен суреттей жазған. Кенесары – Наурызбай жорығы туралы кейінгі талай ақын түрлі өлең шығарса да, дәл Нысанбай жеткен өріске жеткен емес», – деген пікірі сендерді қандай ойларға жетелейді? Жауаптарыңды дәлелдеңдер.

Артық болмас білгенің

«Кенесары – Наурызбай» жыры алғаш рет 1875 жылы С. Жантөрин мен Т. Сейдалиннің аудармасымен «Записки Оренбургского русского географического общества» журналында жарық көрді. 1912 жылы Қазан қаласында Жүсіпбек Шайхисламұлы жинаған жыр нұсқасы «Қисса-и Наурызбай төре Қасым уғлы Қасым Абылайханов» деген атпен

жарияланды. Жырдың бірнеше нұсқасы бар. Кейбір нұсқаларында хатқа түсірушілер көтеріліске тіл тигізіп, мағынасын өзгертіп жіберген. Жырдың түпнұсқаға жақын толық нұсқасы – 1938 жылы ҚР ҰҒА фольклор экспедициясы кезінде торғайлық Қашқынбай Қараевтан жазып алынған нұсқа. Е. Ысмайылов пен Қ. Бекхожин Кенесарыға тіл тигізетін жерлерін алып тастап, Нысанбайға тән үлгімен жырланған нұсқасын 1940 жылы өздері құрастырған «Батырлар жыры» деген көлемді жинаққа енгізген. Соңғы рет 1996 жылы «Қазақ халық әдебиеті» атты көптомдық жинақтың 17-кітабында жарық көрді. Нысанбай жыраудың шығармашылық жолын Х. Досмұхамедұлы, Е. Ысмайылов, Қ. Жұмалиев, Ә. Қоңыратбаев, Б. Кенжебаев, Т. Тебегенов т.б. зерттеді.

(«Қазақ әдебиеті».
Энциклопедиялық анықтамалық)

Кенесары – Наурызбай бастаған ұлт-азаттық көтерілісіне байланысты туған поэзиялық шығармалар:

1. Тарихи поэмалар: Нысанбай жырау «Кенесары – Наурызбай», Көкбай ақын «Абылай – Кенесары», С. Керімбеков «Кенесары батыр», О. Шипин «Кенесары мен Наурызбайдың Адырлы мен Байтақ қалаларын алуы», Н. Ахметбеков «Кенесары – Саржан», «Сары Кене» («Жасауыл қырғыны»).

2. Лирикалық поэмалар: «Наурызбай – Қаншайым», «Наурызбай – Фатима» (авторы белгісіз).

3. Туған жермен қоштасу өлеңдері: «Кенесарының Көкшетауға қоныс аударуы, бұған Досқожаның айтқан өлеңі».

4. Жоқтау өлеңі: «Нысанбайдың Кенесары мен Наурызбайға арнаған жоқтауы», «Наурызбайдың Саржанды жоқтауы».

5. Ауызша поэтикалық арнау: «Кенесарының Балғожа биге хаты», «Балғожа бидің Кенесарыға жауабы».

6. Толғау: Д. Әлімбаев «Кенесары», М. Ж. Көпеев «Сарыарқа кімдікі?».

Бағалы дерек

Кенесары Қасымұлы (1802–1847) – мемлекет қайраткері, әскери қолбасшы, қазақ халқының 1837–1847 жылдардағы ұлт-азаттық қозғалысының көсемі, Қазақ хандығының соңғы ханы (1841–1847). Кенесары – Шыңғыс ханның 27-ұрпағы, Абылай ханның немересі. 1841 жылы Кенесары хан сайланды, оның саясатының басты мақсаты қазақ хандығын қайта қалпына келтіру болды. Кенесары мемлекетті басқаруда шариғаттың негізгі ережелерін енгізді, сонымен бірге билер сотын қалпына келтірді. Мемлекет пен оның әскерін нығайту жолдарын жетік білетін хан мұсылмандық құқық ережелерін бекітті. Салық саясаты да оны тиімді жолмен жинауға бағытталды. 1841 жылы Кенесары хан тағына отырғаннан кейін, көтеріліске қатысушылар әскери қимылын үдете түсті, олар қоқандықтардың елеулі күштері бекінген Жүлек, Ақмешіт, Жаңақорған, Созақ қамалдарын қоршауға алды.

Наурызбай Қасымұлы (1822–1847 – сұлтан, батыр, Абылай ханның немересі, Кенесарының туған інісі. 1837–1847 жылдардағы Кенесары Қасымұлы бастаған қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысында ерекше ерлігімен көзге түскен. Наурызбай Кенесарының тапсырмасымен көтеріліске қарсы жергілікті басшыларды бағындыру, салық жинау, барлау, әскерді қару-жарақ және азық-түлікпен қамтамасыз ету, дипломаттық т.б. қызметтер атқарған. Ресей отаршылары мен Қоқан ханының озбырлықтарына қарсы соғыстардың барлығына қатысқан. 1841 жылы Кенесары хан болып сайланғанда хан кеңесінің мүшесі болған. Соғыста тапқыр, ұрыста батыл Наурызбай сөзге шешен, әнші-күйшілігімен, жауырыны жерге тимеген палуандығымен атышыққан, бүркіт, қаршыға, лашын ұстап, құсбегілікпен де айналысқан. Наурызбай 1847 жылы тұтқынға түскен ағасы Кенесарының қасына өз еркімен барып, қырғыз манаптарының қолынан қаза тапты.

Оның көркем бейнесі Нысанбай жыраудың «Кенесары – Наурызбай» дастанында, М. Әуезовтің «Хан Кене» пьесасында сомдалған.

(Қазақ энциклопедиясы, 7-том)

Көкбайдың «Абылай – Кенесары», Нұрханның «Жасауыл қырғыны», Саяділдің «Кенесары» жырларын, М. Әуезовтің «Хан Кене» трагедиясын, І. Есенберлиннің «Қаһар» романын оқыңдар.

Әдебиет теориясы

Тарихи жырлар

Тарихи жырлар – белгілі тарихи оқиғаға байланысты туған эпикалық шығармалар. Мұнда оқиғаның дәлдігі сақтала бермейді, әр кезеңнің тарихи-әлеуметтік, қоғамдық-саяси бет-бедері көркемдік тұрғыдан қорытылып бейнеленеді. Бұл жанрда рутайпалық мақсаттар тасада қалып, жал-

пыхалықтық мемлекеттік мүдделер басты сипат алады. Батырлар жырында кездесетін ғайыптан туу, жар іздеу, құда түсу, батырдан туған ізбасар сияқты оқиғалар тарихи жырда кездеспейді. Қазақ ауыз әдебиетінде тарихи жыр төрт кезеңге бөлінеді:

I кезең – XIV–XVII ғасырларда Алтын Орда, Ноғайлы, Астрахань, Қырым хандықтарына қарсы феодалдық соғыстар суреттелген тарихи жырлар. Оларға «Едіге», «Нұраддин», «Орақ – Мамай», «Қарасай – Қазі», «Мұсахан», «Телағыс» т.б. жатады.

II кезең – XVIII ғасырдағы жоңғар-қалмақ шапқыншылығына қарсы жорықтарды қамтитын Қабанбай, Бөгенбай, Олжабай, Өтеген, Жәнібек батырлар туралы жырлар.

III кезең – XIX ғасырда ұлт-азаттық, бостандық жолындағы күресті сипаттайтын жырлар: «Исатай – Махамбет», «Бекет батыр», «Досай батыр», «Жанғожа батыр» т.б.

IV кезең – XX ғасырдың басындағы төңкеріс жылдарындағы елеулі оқиғалар және 1916 жылғы патша өкіметіне қарсы халық

көтерілісі жайындағы жырлар: «Туар ма екен бізге күн», «Еріксіз келдім елімнен», «Зарлы заман кезінде», «Құлақасқа», «Бекболат», «Ұзақ батыр», «Амангелді» т.б.

Қазақ әдебиетінде тарихи жырларды Үмбетей, Мұрат, Тілеміс, Нысанбай, Жанкісі, Шернияз, Жамбыл, Нұрпейіс, Мұрын сияқты ақын-жыраулар шығарған, толықтырып, өңдеп қайта жырлаған. Тарихи жырларға алғаш көңіл бөлген – Шоқан Уәлиханов.

(«Қазақ әдебиеті» анықтамалығы)

Тапсырмалар

Лирикалық өлеңдерге мысал келтіріңдер, жатқа оқыңдар.

Махамбеттің тұлғасы көзі тірісінде-ақ қалың қазақ үшін ерліктің, өрліктің, батырлықтың белгісіне, ал жалынды жырлары азаттық дабылына айналып үлгерген болатын...

(С. Мақпырұлы)

МАХАМБЕТ ӨТЕМІСҰЛЫ **(1804–1846)**

Махамбет Өтемісұлы 1804 жылы Батыс Қазақстан облысының Жәнібек ауданында Бекетай құмында дүниеге келген. Махамбеттің ақындық, шешендік дарыны елге ерте танылып, жас кезінен батыр, палуан, мерген, домбырашы, ақын атанады.

Жәңгір хан өз беделін көтеру үшін жанына дарынды адамдарды жинайды. Орыс тілін жетік білген Махамбетті баласы Зұлқарнайынның ақылшысы етпек мақсатпен Жәңгір хан баласын Орынборға оқуға жібергенде, қасына Махамбетті серік етеді. Ханның баласын сеніп тапсыруының бір

Зергер сөз

Менің атым – Махамбет,
Жасқұстағы Жәңгір хан
Ісінен болдым құса-дерт.
Атасы өткен Айшуақ
Соны көзі көрді ғой.
Менің атам – Өтеміс
Елдің қамын жеді ғой!

(Махамбет)

Азамат сыны – ерлік,
Ерлік сыны – елдік.

(М. Әуезов)

Батыр болмақ – ойдан-ды.
Туған ұлдан не пайда –
Қолына найза алмаса,
Атаның жолын қумаса.
Жауда қалса жолдасы –
Мақтанады несіне ер?!
Толарсақтан саз кешіп,
Тоқтамай тартып шығарға.
Хас үлектен туған кәтепті,
Қара нар керек біздің бұл іске.

Зергер сөз

Ханнан қырық туғанша,
Қарадан біреу тусайшы,
Атаның кегін қусайшы!
Ақсүйектің баласын
Қара ұлына теңгеріп,
Қоңыраулы найза өңгеріп,
Жесірлерге жер бердім,
Жетімдерге жем бердім –
Сол ерліктен не көрдім?!
Ермін деген жігітті кеңшілікте сынама.
Халық үшін қан төгем деп,
Қараны ханға теңеп берем деп.
Ол мақсатқа жете алмай,
Дегенімді ете алмай,
Қор болдық-ау, шырақ-ай!

(М. Өтемісұлы)

Инабат – ер азығы,
Инабатты ер – ел қазығы.

(С. Датұлы)

себебі Махамбеттің өрлігі, қайсарлығы болса, екіншісі – оның орыс тілін өте жақсы білгендігі. 1834 жылы Махамбет елге оралады. Бірақ халыққа істеп отырған хан қатыгездігін көрген ақын ханды мақтаушы емес, даттаушы болғандықтан, Ордадан қуылады. Ақын Жәңгір ханға:

Хан емессің, қасқырсың,
Қас албасты басқырсың.
Достарың келіп табалап,
Дұшпаның сені басқа ұрсын.
Хан емессің, ылаңсың,
Қара шұбар жылансың.
Хан емессің аярсың,
Айыр құйрық шаянсың, –

деп бетіне айтады.

Хан сарайында он жылын, орыс жерінде бес жылын өткізген Махамбет сауатты, өз заманының алдыңғы қатарлы, көзі ашық, білімді адамы болды. Тарихи деректер Махамбеттің арабша, орысша білетіндігімен қоса, орыс зиялыларымен де таныс болғандығын көрсетеді. Сол жылдары орыстың ұлы ақыны А. С. Пушкинмен

кездесті деген де ғалымдардың болжамы бар. Махамбетпен таныс болған кісілердің ішінде орыс тілінің төрт томдық түсіндірме сөздігінің авторы, ғалым В. И. Даль, шығыс зерттеушісі Я. В. Ханыков, генерал В. А. Перовский, шекара комиссиясының председателі Г. Ф. Генс, геолог Гернгрес сияқты басқа да белгілі тұлғалар болған. Жазушы, саяхатшы Е. П. Ковалевский 1839 жылы Хиуа шекарасында Махамбетпен кездескені туралы: «Бір ауылға келіп тоқтағанымызда, біз бір киргизді (қазақ-

Даналық ойдан дән ізде

Махамбет бұрынғы-соңғы қазақ ақындарының ішіндегі ең бір күштісі саналуға тиіс... Махамбет жырлары – өз заманындағы ең қанды, ең әсерлі сөз, көпшіліктің өз үні, өз тілі, өз арман-талабы... Бүкіл ХІХ ғасыр әдебиетінде қимыл мен күрес жырын Махамбеттей қып жырлаған ақын болған емес. Алды да, арты да бір өзі.

(М. Әуезов)

ты) кезіктірдік. Ол өз халқының арасында ерекше беделге ие болған адам... аз ғана уақыт ішінде бізге өзінің зор талантын, ақылдылығын, шешендігін танытып-ақ тастады. Мұндай қабілет Азия халқының және оның тілінің аса бір ерекшелік қасиеті ғой: ол өзінің айтпақ болған пікірлерін дәлелдеу үшін «Құраннан» да үзінділер келтірді, бірақ ол оны Бұхара мен Самарқанд медреселеріндегідей әбден мезіге айналған софистік жалпылауыштар емес, өзінің ұғынуына

Даналық ойдан дән ізде

Махамбет – Абайға дейінгі ақындардың ақыны, Абылайдан кейінгі батырлардың батыры, Махамбет есімі – өмірдегі қасіреттің синонимі, өмірдегі қасиеттің символы. Махамбет өлеңі – «қазақ» сөзінің қайталанбас құдіреті, шығармалары тап-таза қорғасыннан құйылған ап-ауыр асыл сөз, басқа жер бетіндегі елдің өлең-жырында жоқ.

(З. Қабдолов)

сәйкестеп талдады, сөйтіп ол бұл жағынан да терең білетінін аңғартты. Мен оны аса білімдар, орыс тіліне де жетік, сүйкімді жүзді, ер кейіпті, жайсаң жанды ізденімпаз адам, еліне шексіз берілген нағыз патриот, өз халқының ортасынан шыққан ардагер азамат ретінде таныдым», – деп, оның орыс тілінде тамаша сөйлей алатындығына таңданады.

Махамбет хан, сұлтандардан қысым көріп, Жайықтың бергі бетіне қаша көшкен халық толқуларына қатысады, оны ұйымдастырушылардың бірі болады. 1829–1831 жылдары Орал шекарасынан жасырын өткендігі үшін Калмыков түрмесіне отырып, оба ауруы кезінде қашып шығады, көтеріліс басшысы Исатайдың тобына қосылады.

Көтеріліс кезінде туған алғашқы Махамбет өлеңдері – шаруалар толқуы туралы жырлар. Патша үкіметінің отаршылдық езгісі мен феодалдық қатыгез заманда халық қамын жеп, әділетсіздікке қарсы жалынды жырларымен көтерілістің рухани көсемі болуы ерлік еді. Махамбет – Шалгез, Дос-

памбет, Қазтуған сияқты батыр жыраулар мұрасын, олар негізін салған ерлік жырларды жалғастырушы ғана емес, сонымен қатар Қорқыт, Асанқайғыдан келе жатқан далалық сарынды да жақсы білген ақын.

Махамбет жырларынан батыр ақынның арманы мен мақсатын «Еділдің ен тоғайына елді қондыру», кедейленген халықты байытып, «Еділ бойына мал толтыру» екенін көреміз:

Еділдің бойы ен тоғай,
Ел қондырсам деп едім.
Жағалай жатқан сол елге
Мал толтырсам деп едім...
Ханнан қырық туғанша,
Қарадан бір-ақ тусайшы,
Халықтың кегін қусайшы! –

деп жырлайды.

Махамбет жырларындағы Исатай бейнесі – батырлық пен ерліктің символы. **«Исатай деген ағам бар»**, **«Тарланым»**, **«Мінгені Исатайдың Ақтабан-ай»**, **«Тайманның ұлы Исатай»**, **«Мұнар күн»** атты өлеңдерінде елін ерлікке бастаған ердің бейнесі сомдалған.

Махамбет өзінің серігі, көтеріліс басшысы Исатайға арналған өлең-жырларында өз өмірінің мән-мағынасын халық мүддесі мен әділдік, теңдік үшін күресте деп танып, сол ізгі жолда жанын да, жарын да, аяулы ұлын да құрбан етуге барған күрескер бейнесін сомдады. «**Тайманның ұлы Исатай**» атты өлеңінде:

Тайманның ұлы Исатай,
Ағайынның басы еді,
Алтын ердің қасы еді.
Исатайды өлтіртіп,
Қырсық та шалған біздің ел, –
деп аяулы батырынан айырылған елге өкінішін білдірсе, «Тарланым» атты өлеңінде:
Арыстан еді-ау Исатай!
Бұл фәнидің жүзінде,
Арыстан одан кім өткен?! –
деп толғанады.

Ақын өлеңдерінен көтеріліс күндерінің әрбір оқиғасы айқын аңғарылады. Махамбет «**Соғыс**» деген өлеңінде көтерілістің ең шырқау шегіне жеткен күнін – 1837 жылғы 15 қарашадағы Исатай қолының

Тастөбеде патша әскерімен соғысын суреттеген:

Исатай – басшы, мен – қосшы,
Исатайдың сол күнде
Ақтабан аты астында,
Дулығасы басында,
Зығырданы қайнайды...
Қарап тұрсақ әр жерден
Жау бір өрттей қайнайды.
Қайнағанмен қоймайды,
Мылтығын қардай боратып,
Жетіп келді қамалға,
Қамалды бұзып аларға...
Жетім-жесір көп қалды,
Хан әскері кенелді...

«Қазақ поэзиясындағы ғасырлар бойы дамуына шешуші себеп болған қозғаушы күш – ешқашан үзілмеген, толастамаған, барған сайын үдей түскен азаттық идеясы. Бұл – Махамбет талантының қайнар көзі, асау ағысы», – деп академик З. Қабдолов атап көрсеткендей, ақын азаттық үшін, қазақ жері үшін:

Еділ үшін егестік,
Жайық үшін жандастық,
Қиғаш үшін қырылдық,
Тептер үшін тебістік.
Теңдікті, малды бермедік, –
деп жырлайды.

Махамбет поэзиясындағы ақын образы туралы З. Қабдолов: «Махамбет екі образ жасады, – дейді академик Қ. Жұмалиев. –

Даналық ойдан дән ізде

Махамбет өлеңдерінде халқымыздың өзіндік болмысы, қайсарлығы, бодандыққа бас имес еркіншіл өр рухы атойлап, «мен мұндалап» тұрады. Өйткені оның өлеңдері – ту ұстап, қол бастаған, халқына «қатарымызға қосыл, бостандық үшін алыс» деп ұран тастаған қас батырдың, осы мақсатын тыңдаған жұрттың жүрегің жандыра, намысын қоздыра айтқан ақынның жан сыры, осы мұратқа бар ғұмырын арнаған азаматтың өмірінің ұлы мақсаты, тәуелсіздік ұраны.

(Ж. Шайекенов)

Бірі – Исатай образы, екіншісі – Махамбеттің өз образы». Дәл айтқан: Махамбет бірнеше толғауында «алтын сөздермен» майдандас ағасы «ақ кіреуке жағасы» Исатай Тайманұлының ол басшы, бұл қосшы боп қасында бірге жүрсе де, ұсынса қолы жетпес алыс «арманының, таудан мұнартып ұшқан тарланының, кермиығы – кербезінің, керіскедей шандозының, құландай ащы дауыстының, құлжадай айбар мүйіздінің, қырмызыдай ажарлының, Хиуадай базарлының, теңіздей терең ақылдының, тебіренбес ауыр мінездінің» тастан қашалғандай сом тұлғасын әуелі осылай мүсіндеп, мінездеп алады да, одан әрі бұл суретті қимылсыз статика қалпында қалдырмай, алай-дүлей асау динамикаға көшіріп, асқақтата, аспандата шырқап әкетеді:

Садағына сары жебені салдырған,

Садағының кірісін

Сары алтынға малдырған.

Тереңнен көзін ойдырған,

Сұр жебелі оғына

Тауықтың жүнін қойдырған.

Маңдайын сары сусар бөрік басқан,
Жауырынына күшіген жүнді оқ шанышқан.
Айқайласа белдігі байланған.
Астана жұртын айналған;
Атына тұрман болсам деп,
Жұртына құрбан болсам деп,
Адырнасын ала өгіздей мөңіреткен.
Атқан оғы Еділ-Жайық тең өткен,
Атқанын қардай боратқан,
Көк шыбығын қанды ауыздан жалатқан –
Арыстан еді-ау Исатай!
Бұл фәнидің жүзінде
Арыстан одан кім өткен?!

Осыдан артық батырдың бейнесін жасау мүмкін бе? Текті заты тұрмақ, астына мінген атына дейін аңызға айналған қарақыпшақ Қобыландының өзі тағы да Махамбетше айтқанда, «толғай-толғай оқ атқан, он екі тұтам жай тартқан, қабырғасын қақыратқан, тебінгісін тесе атқан, тізгінінен кесе атқан» теңдессіз ер, көзсіз батыр болса, осындай-ақ болған шығар...

Батыр, ақын, қолбасының сөз өнеріндегі мәңгілік бейнесін осылай сомдады да, бұр-

қанған күшке, бұла қайратқа, шиыршық атқан жігерге, ызалы ашуға, ақылды нақылға толы өлең-жырын тұтастай алғанда өзінің автопортретіне айналдырды. «Махамбеттің өз образы» деген – сол! Өйткені оның «қорғасыннан құйылған» ап-ауыр әр сөзінен Өзін танимыз», – дейді.

Махамбет «**Еңселігім екі елі**» деген өлеңінде өзінің портретін жасап, өз тұлғасын:

Еңселігім екі елі,
Егіз қоян шекелі,
Жараған теке мүшелі,
Жауырыны жазық, мойны ұзын,
Оқ тартарға қолы ұзын,
Дұшпанына келгенде
Тартынбай сөйлер асылмын,
Дулығалы бас кескен,
Ту түбінен ту алған,
Жауды көріп қуанған,
Мен – Өтемістің баласы
Махамбет атты батырмын, –

деп ерекше көркем бейнелейді.

Махамбет өмір сүрген заман – көтеріліс, күрес, жорық, қуғын-сүргін жылдары. Ақын

азаттық үшін күрестің алдыңғы шебінде Исатай Таймановпен бірге жүрді, қол бастады, жырларымен көтеріліске дем беріп, дауылды жылдардың жалынды жыршысы болды. Махамбет өмірін оның өлеңдерінен анық көруге болады. Жыраулар поэзиясының «мендік» дәстүрін жалғастырған ақын: **«Менің атым – Махамбет!», «Мен – Өтемістің баласы Махамбет атты батырмын»,**

Сөзмаржан

Сарын – 1) ән жанрының бір қалыпты дауыспен, ырғақты айталатын түрі; 2) әуен, саз, ырғақ.

Қиянат – зорлық-зомбылық, озбырлық, қорлық.

Бұқара – еңбекші қауым, жұртшылық.

Дауылпаз ақын – азаттық, бостандықтың жаршысы.

Хорунжий – казак әскеріндегі офицерлік шен.

Тархан – ертеде тоғыз рет ерлік жасаған адамға берілетін жоғары атақ, лауазым.

«Мен – мен едім, мен едім», «Мен – құстан туған құмаймын», «Боз ағаштан биік мен едім», – дейді. Бұл туралы академик С. Қасқабасов: «... алда арманы көп, албырт шағында адам өзін барынша артық бағалап, асып туған батыр сезінген, сондай болуды көздеген. Ойын ашық айтып, өзінің образын сомдаған. Ол өзінің бет әлпетін, дене құрылысын суреттеумен қатар, өзін жұртқа таныстырды. Сөйтіп, өзінің кім екенін, нені көксейтінін хабарлап, тіпті өзінің мінезін бірге көшіріп отырған», – деп пайымдайды.

Махамбеттің өзге жайын, ел қамын ойлап, «Ереуіл атқа ер салып, егеулі найза қолға алып» жүргендегі мақсат-мүддесі – елінің ертеңі, азаттығы. Халқы үшін семсерімен де, сөзімен де қайрат көрсеткен, сол жолда құрбан болған Махамбет батыр **«Мен – мен едім, мен едім»** өлеңінде өз бейнесін ашады:

Дискіден «Мен – мен едім, мен едім» өлеңін тыңдап, Махамбет өлеңдеріндегі ақынның өз бейнесі туралы ой бөлісіңдер.

Боз ағаштан биік мен едім,
Бұлтқа жетпей шарт сынбан.
Ел құтқарар ер едім,
Жандаспай-ақ бір тынбан.
Томағалы сұңқар мен едім,
Толғамалы найзамен,
Толықсып жауға шапқанда,
Бір озғанмын жұртымнан.

Мұндағы «Мен» – Махамбеттің бүкіл болмысы, Махамбеттің күрескерлік әлемі, Махамбеттің батыр жүрегі. Осы «Мен» арқылы оның ісі, батырлығы, ерлігі, елге деген махаббаты, елдің тәуелсіздігіне деген жауапкершілігі, дұшпанына деген ыза-кегі көрінеді.

Көтеріліс кезінде туған өлеңдерінде дауылпаз ақын ата жауымен айқастың қанды қырғын, қаталдығын толғап:

Толарсақтан саз кешіп,
Тоқтамай тартып шығарға.
Қас үлектен туған қайтіп
Қара нар керек біздің бұл іске.
Қабырғасын қаусатып,
Бір-біріндеп сөксе де,

Қабағын шытпас ер керек, – деген түйін айтады.

Көтеріліс жеңіліп, Ақбұлақтағы айқаста Исатай қаза тапты. Исатайды жоқтаған

«**Мұнар күн**» өлеңі осы тұста туды:

Мұнар да мұнар, мұнар күн,
Бұлттан шыққан шұбар күн...
Біздей тақ мейманасы тасқанға,
Біздің ер Исатай өлген күн...
Желпілдеген ала ту
Жиырылып ойға түскен күн...
Хас бәйтерек жығылып,
Жығылғаны естіліп,
Алыстағы дұшпаннан
Жақындағы «достының»
Қуанып көңілі тынған күн.

Ақын Исатай қазасын елге келген қайғы ретінде көрсете білген. Күреске шақыру, «ата жаумен айқасу» идеясы – ақын өлеңдерінің негізгі өзегі. Исатай өлімінен кейін де Махамбет болашаққа сенеді, Исатайдың тірі кезіндегідей «жалаулы найза қолға алып, жау тоқтатар» күндерін іздейді. Бұл туралы «**Ұлы арман**» атты өлеңінде:

Орама мылтық тарс ұрып,
Жауға аттанар күн қайда?
Елбең-елбең жүгірген,
Ебелек отқа семірген,
Арғымақтан туған асылды,
Баптап мінер күн қайда?
Түлкідейін түн қатып,
Бөрідейін жол тартып,
Жауырынына мұз қатып,
Жалаулы найза қолға алып,
Жау тоқтатар күн қайда? –

деп толғанады.

Махамбет өзінің «**Ереуіл атқа ер салмай**» өлеңінде:

Ереуіл атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай
Еңку-еңку жер шалмай,
Қоңыр салқын төске алмай,
Тебінгі терге шірімей,
Терлігі майдай ерімей,
Алты малта ас болмай,
Өзіңнен туған жас бала,
Сақалы шығып жат болмай,
Ат үстінде күн көрмей,
Арып-ашып шөл көрмей,

Өзегі талып ет жемей,
Ер төсектен безінбей,
Ұлы түске ұрынбай,
Түн қатып жүріп түс қашпай,
Тебінгі теріс тағынбай,
Темір қазық жастанбай,
Қу толағай бастанбай,
Ерлердің ісі бітер ме?! –

деп, қойған мақсатты орындап шығу үшін қандай қиыншылық болса да шыдап, күресте табанды болуға шақырады.

Ақын «**Мұңайма**» атты өлеңінде хан әскерлерінің көтерілісшілерге, қара халыққа жасаған қысымы мен қиянатын айта келіп, жолдастарын мұңаймауға шақырады:

Ханның ісі қатайды,
Азамат ерден бақ тайды.
Қанды көбе киініп,
Ұрандап жауға тигенде,
Кім жеңері талайды,
Жолдастарым, мұңайма!

Махамбеттің болашаққа деген сенімі:

Асылдан болат ұл туса,
Екі жақ болып келгенде,

Егескен жерде шарт кетер,
Жауырыннан өтін алса да,
Жамандарға жалынбас... –

Даналық ойдан дән ізде

Махамбет... Махамбет...

Білмеймін жел ме, сел ме,
Жырда онымен бір тұлға теңесер ме?
Әділетсіз дүниенің қабырғасын,
Махамбетше сөгер жан кездесер ме?

(Ф. Оңғарсынова)

Махамбет – табиғаттан қалаған уақытында табыла бермейтін асылдай аса сирек кездесетін құбылыс. Ондай құбылыс тек қазақ түгіл, барша адамзаттың ғұмырында да көп кездесе бермеген. Махамбет – кәдімгі он екі жілік, бір мығым жұмырбасты пенденің ертегідегідей аңызға айналуының, тек ертегіде ғана кездесетін ғажайып ерлердің қайтадан шындыққа айналуының таптырмас бір мысалы.

(Ә. Кекілбаев)

деген өлең жолдарымен өріле келіп, ақынның келешек ұрпақтан күтер үміті көрінеді.

Ақын өмірінің соңғы кезіндегі көңіл күйінің көрінісін «**Бағаналы терек жарылса**» атты өлеңінен байқауға болады:

Бағаналы терек жарылса,
Бақыраш жамап болар ма?
Қарағайға қарсы бұтақ біткенше,
Еменге иір бұтақ бітсейші,
Қыранға тұғыр қыларға.
Ханнан қырық туғанша,
Қарадан бір-ақ тусайшы,
Халықтың кегін қусайшы,
Артымыздан біздердің,
Ақырып теңдік сұрарға.

Исатай бастаған көтеріліс жеңіліс тапқан соң, ақын елден жырақ, қуғында жүреді. Көп жыл қуғын-сүргіннен шаршаған Махамбетті Жайық бойында, Қараой мекенінде жалғыз үй отырғанда Баймағамбет сұлтанның жіберген адамдары қайғылы қазаға ұшыратты.

Махамбет өлеңдері – батылдыққа, қайсарлыққа тәрбиелейтін, өз заманындағы

халық бұқарасының мүддесін қорғаған,
елдің жоғын жоқтаған шығармалар.

Махамбеттің Баймағамбет сұлтанға айтқаны

Алайма, сұлтан, алайма!
Астыма мінген арғымақ
Аяңдай түсіп марайма?
Арғымақ дейтін жығылғыр,
Найза бойы жар келсе,
Жабыдайын жалтаңдап,
Түсер жерін қарай ма?
Арғымақ атқа айдай таға қақтырса,
Кілегей қатқан Еділдің
Көкше мұзынан таяр ма?!
Ата ұлының баласы –
Асыл ерге малың бер,
Малың бер де, басың қос,
Басыңа тарлық түскенде,
Ардақтаған әділ жанын аяр ма?!

II

Біз бір енеден бір едік,
Бір енеден екі едік.

Екеуіміз жүргенде,
Бір-бірімізге ес едік.
Бір енеден үш едік,
Үшеуіміз жүргенде,
Толып жатқан күш едік.
Бір енеден бес едік,
Бесеуіміз жүргенде,
Алашқа болман деуші едік.
Өтемістен туған он едік,
Онымыз атқа мінгенде,
Жер қайысқан қол едік.

III

Еділді көріп емсеген,
Жайықты көріп жемсеген,
Таудағы тарлан шұбар біз едік.
Исатайдың барында,
Қара қазан, сары бала
Қамы үшін қылыш сермедік.
Шабытымыз келгенде,
Ерегіскен дұшпанды
Шетінен сүйреп жеп едік.
Баста дәурен тұрғанда,
Біздер-дағы, байеке,

Оза көшіп, кең жайлап,
Еркімен еркін жатқан ел едік.

IV

Еділ үшін егестік,
Тептер үшін тебістік,
Жайық үшін жандастық,
Қиғаш үшін қырылдық.
Теңдікті, малды бермедік,
Теңдіксіз малға көнбедік.
Ханның кірген ақ орда
Бұзуын ойлап кеңестік.
Аламанға жел бердік,
Аса жұртты меңгердік.
Қара қазақ баласын
Хан ұлына теңгердік.

V

Кешегі Исатайдың барында,
Алақандай Нарында
Басушы едім құлаштай.
Жәбір беріп, жала етсең,
Былғанған басым ласқа-ай!
Мен бір шарға ұстаған қара балта едім,
Шабуын таппай кетілдім,
Қайраса, тағы жетілдім.

Көрмес, келмес деп едім
Өз еркіммен бетіңді-ай!
Есігіңнің алдына
Ұрмай, соқпай келтірдің
(Арманың бар ма Құдайға)
Мынау Махамбет сынды жетімді-ай!

VI

Ханнан кегім ала алмай,
Арқаның алпыс екі саласына барғанда,
Айдаһардай арбадың,
Арбадың да қалмадың.
Қайрат қылар ер біз болсақ,
Заманымда болған сұлтаным,
Бізді жіпсіз байладың.

VII

Еділ мен Жайық жер еді-ау,
Мекен еткен шаруаға
Жағасы қорған жай еді-ау.
Жай-қоныстан айырылып,
Мен бір қаңғып жүрген қарашың.
Қайта-қайта іздетіп,
Менде қандай ауыр ақың бар еді-ау?!

VIII

Мен ақ сұңқар құстың сойы едім,
Шамырқансам, тағы кетермін.
Кетпей де нешік етермін?
Бұл барғаннан барармын,
Қиядан орын алармын.
Өтініп алып от жақпан,
Дұшпанға қылыш ұрармын.
Жазға бір ай қалғанда,
Аласапыран болғанда,
Бөліне көшкен еліңді
Бөрліккен қойдай қылармын.
Жарыла көшкен еліңді
Жаралы қойдай қылармын.
Мен кеткенмен, тек кетпен,
Сізден артық табармын.
Ашуыма көп тисең,
Өзекті жанға бір өлім,
Ордаңды талқан ғып шабармын!

IX

Беркініп садақ асынған,
Біріндеп жауын қашырған,
Құйқылжыған құла жирен ат мінген,

Құйрық-жалын шарт түйген,
Мен – кескекті ердің сойымын,
Кескілеспей бір басылман.
Алдыңа келіп тұрмын деп,
Ар-намысым қашырман.
Сүйегім тұтам қалғанша,
Тартынбай сөйлер асылмын.
Ай, тақсыр-ау, ай, тақсыр,
Бойың жетпес биікпін,
Бұлтқа жетпей шарт сынбан!
Айта келген сөзім бар,
Не қылсаң да жасырман.
Шамдансам жығар асаумын,
Шамырқансам сынар болатпын,
Көр қылар деп, тақсыр-ау,
Аяғыңа бас ұрман!
Байеке сұлтан, ақсүйек,
Қыларың болса, қылып қал
Күндердің күні болғанда,
Бас кесермін, жасырман.

Х

Ай, тақсыр-ау, ай, тақсыр!
Боз орданы тіктім деп,
Боз ағашты жықтым деп,

«Ханым, ханым» дегенге,
Көтере берме бұтыңды,
Көпірте берме ұртыңды,
Күндердің күні болғанда,
Өзіңнен мықты жолықса,
Ту сыртыңнан жармай алар өтіңді.
Кешегі Исатайдың барында,
Алақандай Нарында
Басушы едім құлаштай.
Жәбір беріп, жала етсең,
Былғанған басым ласқа-ай.
Мен бір шарға ұстаған
Қара балта едім.
Шабуымды таппай кетілдім,
Қайрасаң, тағы жетілдім.
Көрмес, келмес деп едім,
Өз еркіммен бетіңді-ай.
Есігіңнің алдына,
Ұрмай-соқпай келтірген,
Арманың бар ма Құдайға,
Мынау Махамбет сынды жетімді-ай.

Еділ мен Жайық жер еді-ау,
Мекен еткен шаруаға.

Жағасы қорған жай еді-ау
Жай қоныстан айырылып,
Мен бір қаңғырып жүрген қарашың.
Қайта-қайта шақыртып,
Менде қандай ауыр ақың бар еді-ау?

Мен ақсұңқар құстың сойы едім,
Шамырқансам, тақсыр, кетермін.
Кетпей де нешік етермін?
Бұл барғаннан барармын,
Қиядан орын алармын.
Еріскендей ер болса,
Соғысқандай жер болса,
Бірме-бірге келгенде,
Әлі де болса бір тәңірге жылармын,
Дұшпанға қылыш ұрармын.
Жазға бір ай қалғанда,
Аласапыран болғанда,
Бөліне көшкен елдерді
Бөріккен қойдай қылармын,
Жарыла көшкен елдерді
Жаралы қойдай қылармын.
Мен кеткенмен, тек кетпен
Сізден артық табармын.

Ашуыма көп тисең,
Өзекті жанға бір өлім
Ордаңды талқан қылып шабармын.

Беркініп садақ асынған,
Біртіндеп жауды қашырған,
Құм сағыздай созылған,
Құйқылжыған құла жирен ат мінген,
Құйрық-жалын шарт түйген,
Мен кескекті ердің сойымын,
Кескілеспей бір басылман.
Алдыңа келіп тұрмын деп,
Ар, намысымды қашырман.
Сүйегім тұтам қалғанша
Тартынбай сөйлер асылмын.

Сөзмаржан

Шамырқану – қатты ашулану, қатулану

Көр қылу – ашу шақыру, сес көрсету

Мен – мен едім, мен едім!

Мен – мен едім, мен едім!
Мен Нарында жүргенде,
Еңіреп жүрген ер едім.
Исатайдың барында
Екі тарлан бөрі едім.
Қай қазақтан кем едім?
Бір қазақпен тең едім.
Өздеріңдей хандардың,
Қарны жуан билердің
Атандай даусын ақыртып,
Лауазымын көкке шақыртып,
Сұлтанын суға сұлатып,
Ханшасын қақпа алдында жылатып,
Ернін еттей тесісіп,
Кеңірдегін кесісіп,
Жыраға басын түсіріп,
Жылғадан қанын ағызып,
Басын кессем деп едім!
Еділдің бойы ен тоғай,
Ел қондырсам деп едім.
Жағалай жатқан сол елге
Мал толтырсам деп едім.

Еңсесі биік ақ орда,
Еріксіз кірсем деп едім.
Керегесін кескілеп,
Отын етсем деп едім.
Туырлығын тескілеп,
Тоқым етсем деп едім.
Әлдилеген баласын
Жетім етсем деп едім.
Хан сарқыты – сары бал,
Сұраусыз ішсем деп едім.
Ханның киген кіреуке,
Үстіме кисем деп едім.
Тінікейдей тектіңді,
Ителгі көзін төңкертіп,
Күшіктей даусын қыңсытып,
Аш күзендей белін бүгілтіп,
Әділ жаннан түңілтіп,
Артыма салсам деп едім.
Тілекті құдай бермеді –
Өздеріңдей хандарды
Осылай бір қылсам деп едім!

Мен – мен едім, мен едім!
Мен Нарында жүргенде,
Еңіреп жүрген ер едім.

Исатайдың барында,
Екі тарлан бөрі едім.
Ерегіскен дұшпанға
Қызыл сырлы жебе едім.
Жақсыларға еп едім,
Жамандарға көп едім.
Ерегіскен дұшпанның
Екіталай болғанда
Азыққа етін жеп едім.
Хан баласы ақсүйек,
Ежелден табан аңдысқан
Ата дұшпан сен едің,
Ата жауың мен едім.
Ежелгі дұшпан ел болмас,
Етектен кесіп жең болмас!
Хан баласы ақсүйек,
Байеке сұлтан, сен болып,
Сендей нарқоспақтың баласы,
Маған оңаша жерде жолықсаң,
Қайраңнан алған шабақтай
Қия бір соғып ас етсем,
Тамағыма қылқаның кетер демес ем.

Сөзмаржан

Туырлығын тіліп тоқым ету – тас-талқанын шығару, шаңырағын ортасына түсіру

Кіреуке – алтын жіппен тігілген қымбат, сәнді жібек шапан

Артық болмас білгенің

Махамбет ақындығымен қатар шебер күйші де болды. Оның 11 күйі 1982 жылы «Шашақты найза, шалқар күй» деген атпен жарық көрді. Ақын өлеңдерінің халық арасына тарауына Ш. Жарылғапұлы, Қуан ақын, кішкене Қобыланды, Қубала, Лұқпан, Мұрат, Ығылмандар көп еңбек сіңірді. Алғаш 1908 жылы Қазан қаласында жарық көрген «Мұрат ақынның Ғұмар қазы оғылына айтқаны» атты жинақта Махамбеттің 100 жолдан астам 2 толғауы басылды. Ғ. Мұштақ құрастырған «Шайыр яки қазақ ақындарының басты шығармалары» жинағында Махамбет толғауынан үзінділер берілді. 1939

жылы Қ. Жұмалиев ақын өлеңдерінің жинағын шығарды. 2003 жылы Махамбет Өтемісұлының 200 жылдық мерейтойы ЮНЕСКО шеңберінде кең түрде аталып өтіліп, 4 томдық жинағы жарыққа шықты. Интернетте Махамбет сайты ашылды. Нұр-Сұлтан қаласындағы Оқушылар сарайына ақын есімі берілді. Ресейдің «Выборг кеме жасау зауыты» ААҚ Қазақстанның тапсырысы бойынша «Махамбет» атты мұнай құю танкерін жасап шығарып, суға түсірді. Атырау облысында Махамбет атында аудан, ауыл, көше бар. Ақын қайтыс болған Атырау облысының Индер ауылынан 40 шақырым жерде кесенесі тұрғызылды. Белгілі антрополог Ноэль Шаяхметов Махамбеттің бет-бейнесін жасап шығарды. Махамбет туралы тебірене жыр жазбаған қазақ ақыны кемдекем. Олардың қатарында М. Шахановтың «Нарынқұм зауалы», Ф. Оңғарсынованың «Алмас қылыш» және М. Сатыбалдиевтің «Махамбеттің монологі» атты өлеңдері мен поэмалары бар.

(«Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы)

Бағалы дерек

Исатай Тайманұлы (1791–1838) – Бөкей ордасы мен Кіші жүздің батыс бөлігінде болған азаттық көтерілісінің басшысы, халық батыры. Жоңғар шапқыншылығы кезінде атағы шыққан Ағытай батырдың ұрпағы. Жасынан өзінің тапқырлығымен, қабілетімен көзге түсті. 1814 жылы Орынбор Шекара комиссиясына Бөкейханның ұсынысымен старшиналыққа бекітіледі.

Жәңгір хан (1801–1845) – Бөкей Ордасының соңғы ханы, Әбілхайыр ханның шөбересі, Нұралы ханның немересі, Бөкей ханның ұлы, генерал-майор, шын аты – Жиһангер. 1823 жылға дейін Жәңгір еуропаша білім алады. Сол жерде хандықты әкімшілік тұрғыдан басқару әдіс-тәсілдерін үйренеді. 1823 жылдан бастап, билік хан тағының заңды мұрагері Жәңгірдің қолына көшеді. Бөкейұлы Жәңгір хан билік құрған кезеңде саяси жағдай шиеленісіп тұр еді. Жәңгір ханның жүргізген саясатының ақыры И. Тайманұлы мен

М. Өтемісұлы (1836–1837) бастаған шаруалар көтерілісіне әкеліп соқтырды. Жәңгір хан көтерілісті Ресей әскерінің көмегімен басып тастайды. Жәңгір хан сауатты адам болған. Ол араб, парсы, орыс, татар, неміс тілдерін жақсы білген. 1841 жылы Ордада Жәңгір хан өз қаражатына жоғары мектеп ашқан. Сол жылы Жәңгір Бөкейұлы Қазан университеті жанындағы ғылыми кеңеске құрметті мүше болып сайланып, 1843 жылы генерал-майор атағын алады. Ол қазақ шежіресін жинаумен, халықтың әдеби шығармаларымен шұғылданып, өзі де көптеген эпикалық туындылар жазған. 1844 жылы қазанда Жәңгірдің «Мұхтасар әл-Фикғайат» атты еңбегі жарық көрген. Жәңгір хан тұсында Бөкей ордасында басқарудың жаңа жүйесі енгізіліп, хандық билер басқарған 12 әкімшілік орталыққа бөлінеді. Билер мен хандар кеңесі, тархандар институты қайта құрылған. Ол отырықшы өмірді жақтады, сондықтан да бұл үрдістің өріс алуы үшін жерге жекеменшікті енгізген. Ол салық жинауды

күшейту бағытында да бірқатар істер атқарды. 1845 жылы Жәңгір хан кенеттен белгісіз жағдайда қайтыс болған. Ол Бөкей ордасының үшінші және ең соңғы ханы болды.

(«Белгілі адамдар өмірінен»
энциклопедиясы)

Махамбет жырларындағы қанатты сөздер

Жақсыменен дос болсаң,
Айырылмас күні қос болсаң,
Басыңа қиын іс түссе,
Алдыңнан шығар өбектеп,
Жаныңа не керек деп.
Жаманменен дос болсаң,
Айырылмас күні қос болсаң,
Басыңа қиын іс түссе,
Басқа кетер бөлектеп,
Қолдан берер есеп дер.
Сыртыңнан жүрер өсектеп.

* * *

Қыран құстың баласы
Ұшса, келмес ұяға.
Асыл ердің баласы
Жауды көрсе шыдамай,
Көзін салар қияға.

* * *

Бұл дүниенің жүзінде
Айдан ару нәрсе жоқ –
Түнде бар да, күндіз жоқ.
Күннен ару нәрсе жоқ –
Күндіз бар да, түнде жоқ.
Көшпелі дәулет кімде жоқ –
Бірде бар да, бірде жоқ.

* * *

Шын ажалың жетпесе,
Ажалдан бұрын өлмессің.
Жалаңаш бар да, жауға ти.

* * *

Айырдан туған жампоз бар,
Нарға жүгін салғысыз.

Жаманнан туған жақсы бар,
Адам айтса нанғысыз.
Жақсыдан туған жаман бар,
Күндердің күні болғанда,
Жарамды бір теріге алғысыз.

* * *

Ат – жігіттің майданы,
Қылыш – жанның дәрмені,
Өлім – хақтың пәрмені.
Атақты ермен бірге өлсе,
Жігіттің болмас арманы.
Өте шыққан қызыл гүл –
Бұл дүниенің жалғаны.

Тапсырмалар

Өздеріңе ұнаған нақыл сөзді жаттап алыңдар.

Жаңа тақырыпты меңгеру тапсырмалары

Білу

1. Махамбет Өтемісұлы туралы не білдіңдер?
2. Махамбеттің қандай шығармаларын білесіңдер?

3. Исатай-Махамбет көтерілісі қай кезде, қай жерде болды? Маңызы қандай?

4. Ақынның күйлерін атаңдар.

Түсіну

1. Махамбеттің Орынборға бару себебін түсіндіріңдер.

2. Махамбеттің қандай қасиетін ерекше атап айтар едіңдер? Неліктен?

3. Махамбеттің хан-сұлтандарға жау болу себебі неде?

4. Исатай мен Махамбет бастаған көтерілістің туу және жеңілу себептерін түсіндіріңдер. Жауаптарыңда тарихтан алған білімдеріңді пайдаланыңдар.

Қолдану

1. Махамбет поэзиясы туралы баяндап беріңдер. Өз таңдауларың бойынша өлеңін жаттап алыңдар.

2. Махамбет өлеңдерінен сөзбен өрілген Исатай бейнесін сомдаңдар.

3. Тақырып бойынша түйген ойларыңды «Ақылдың алты қалпағы» тәсілі арқылы түсіндіріңдер.

«Ақ қалпақ» – ақын өлеңдерінде көтерілген мәселеге қатысты талассыз деректерді келтіреді;

«Сары қалпақ» – кейіпкерлер өмірінің сәтті кезеңдерін баяндайды;

«Қара қалпақ» – кейіпкерлер өмірінің сәтсіз тұстарына тоқталады;

«Көк қалпақ» – талдау жасайды, топтар «Не үшін? Неге? Неге байланысты?» деген сұрақтарға жауап іздейді;

«Жасыл қалпақ» – кейіпкерлер өміріне қатысты тың идеялар мен болжамдар ұсынады;

«Қызыл қалпақ» – ақын өлеңдерін оқу барысында бастан кешірген сезімдерін тұжырымдайды.

4. Ақын өлеңдерінің идеясы негізінде әдеби эссе жазыңдар.

Талдау

1. «Махамбеттің Баймағамбет сұлтанға айтқаны» өлеңіндегі ақынның өзін Баймағамбет сұлтанмен салыстырған теңеу сөздерін табыңдар, салыстырыңдар.

2. Махамбеттің «Мен – мен едім, мен едім!», «Бағаналы терек», «Махамбеттің Баймағамбет сұлтанға айтқаны» өлеңдерін салыстырыңдар, ортақ тақырыбын анықтаңдар, ой үндестігін табыңдар.

3. Венн диаграммасы арқылы Махамбетті Наурызбай батырмен салыстырыңдар.

Махамбет

Наурызбай

Жинақтау

1. Махамбет өлеңдеріндегі батыр қандай? Ол кім? Идеяларыңды топтастырыңдар.

2. «Мен – мен, мен едім» өлеңіндегі ақын образы туралы ойларыңды жинақтап, топтастыру арқылы көрсетіңдер.

3. «Бағаналы терек» өлеңінің тақырыбы мен идеясын анықтаңдар.

Бағалау

1. Пікірлеріңді білдіріңдер: егер көтеріліс жеңілмесе, оқиғалар қалай өрбір еді? Исатай қаза таппаса, Махамбет тағдыры қалай болар еді?

2. Өзге елде зерделі ақын бар ма осындай, Салмағы әр сөзінің қорғасындай.

Көңілде өзгермейтін табы қалған,

Тарихтың тасқа соққан таңбасындай, – деген өлең жолдарының Махамбетке қандай қатысы бар деп ойлайсыңдар?

3. Махамбет өлеңдерін оқығанда көз алдарыңа елестеген тұлға туралы 5–7 сөйлемнен тұратын мәтін құрастырыңдар.

4. Ақын О. Сүлейменовтің «Махамбетке» өлеңін мәнерлеп оқыңдар, өлеңнің идеясы туралы ойларыңмен бөлісіңдер.

Махамбетке

Қас жауыңды
Ел алдында жазықты
Жерге қағып жіберіпсің қазық қып.
Қайсар бопсың, бірақ сенің жырыңның
Ар жағында жатады бір нәзіктік.
О, даланың жолбарысы,
Көкжалы:
Өзіңнен бе?
Сөзіңнен бе?
Әйтеуір,
Сенен кепті дейді ханның ажалы.
Дұшпаныңнан қайтты кегің,
Қайтты есең.
Айтып сапсың ақиқатты,
Айт десе.
Қандай бақыт ақын болып туғаным,
Сені ақын деп білер ме едім, әйтпесе!

(Қазақ тіліне аударған
Қадыр Мырза Әлі)

Артық болмас білгенің

Махамбет сөзінің ел ішінде көп жайылғаны – Баймағамбет сұлтанға айтқаны. Ісін аяқтаймын деп, Исатайдан кейін Махамбет біраз уақыт әуре болып жүреді. Бірақ елді біріктіре алмайды. «Исатайдың жолдастарын, оның ішіндегі Махамбет секілді батырларын ұста» деген өкіметтің қатал бұйрығы шыққан. Махамбет ел ішінде жүре алмайтын болған. Махамбеттің ақыры ұсталатынына көзі жеткен соң, басы Үбі, Байнақ дегендер болып, Махамбетті Баймағамбет сұлтанға алып барады. Баймағамбеттен өкіметке ұстап бермейтін қылып, ел ішінде жүре беруге рұқсат алып береді. Билердің сөзін қабылдаған соң, Баймағамбет батырды үйіне шақырып танысады. Батыр үйге қару-жарағын тастамай кіреді. Баймағамбет батырдан: «Бір-екі ауыз өлең айтыңыз», – деп өтініш қылады. «Менің сөзім сізге жақпас», – деп батыр айта қоймайды. Баймағамбет қайта-қайта өтініш қылады. Сонда Махамбет Исатайды жоқтап отырып, Байекені сы-

бап, белгілі өлеңін айтады. Байекенің қасындағы жас төрелер батырдың сөзіне ашуланып қызған екен: «Бұлай айтпаса, Махамбет батыр бола ма, батырдың сөзін көтермесем, мен хан болам ба?» – деп, Байеке оларды тоқтатыпты-мыс. «Ұялғаннан кірерге жер таба алмадық. Ханның бетіне қарай алмадық, кеткенше асық болдық», – деп ертіп барушылар айтқан екен-мыс. «Сөзімді жаратпай бірдеңе десе, со жерде Байекені қасындағы жолдастарымен жарып тастайын деп отыр едім», – деп Махамбет соңынан айтыпты-мыс.

(Х. Досмұхамедұлы)

Махамбет Өтемісұлы туралы Н. Шөрековтің «Исатай – Махамбет» поэмасын, Ж. Молдағалиевтің «Кен» өлеңін, М. Шахановтың «Қарақұм» трагедиясын, М. Неталиевтің «Арыстан еді-ау Исатай» шығармасын, Ф. Оңғарсынованың «Алмас қылыш» өлеңін, Т. Әлімқұловтың «Қараой» әңгімесін, Ә. Әлімжановтың «Махамбеттің жебесі» романын оқып алыңдар.

Деректі әдебиет

Деректі әдебиет – нақты жайттар мен белгілі адамдар, болған оқиғалар мен өмірде шындығы басым дүниелер төңірегінде жазылатын шығармалар. Яғни деректі шығармада өмір шындығы анық көрінеді. Себебі онда нақтылық басым. Тарихи тұлғалардың өмірі туралы жазылған шығармалар оқырманды қызықтырады. Жазушылар мен қоғам қайраткерлерінің, танымал адамдардың күнделіктері де жеке адамның ішкі жан дүниесін, адам ретіндегі болмысын нақты ашып көрсететін деректі дүние болып табылады.

(Ө. Әбдіманұлы)

Тапсырмалар

Деректі әдебиетке мысалдар келтіріңдер.

Шоқанның ұлылығы соншама, біз оны
енді ғана толық түсіне бастағандаймыз.
Шоқаны бар ел – шоқтығы биік ел.

(Ғ. Мүсірепов)

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ **(1835–1865)**

Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов қазіргі Қостанай облысының Құсмұрын бекетінде 1835 жылы дүниеге келген. Оның шын аты – Мұхамедханафия. Анасы Зейнеп Шорманқызы мен әжесі Айғаным «Шоқан» деп еркелетіп атап кеткен екен. Шоқанның балалық шағы сұлулығымен тамсандырған Көкшетауда, Сырымбет тауының баурайында өтеді.

Шоқанның ата-бабалары атақты сұлтандар әулетіне жатады. Оның арғы атасы Абылай хан XVII ғасырдағы айбынды қазақ билеушілерінің бірі болса, атасы Уәли патша өкіметі ресми түрде бекіткен қазақтың соңғы ханы еді. Әкесі Шыңғыс Омбы әскери училищесін бітірген, Көкшетау округінің аға

сұлтаны қызметін атқарған. Ал Шоқанның нағашылары Баянауыл өлкесіндегі атақты Шормановтар әулеті болатын.

Шоқан бала кезінен білімге аса құштар болып, тарихи аңыз-әңгімелерді, дана билердің аузындағы сөздерді, ақындардың өлең-жырларын үлкен ықыласпен тыңдап өсті. Сұлтандар әулетінен шыққан әжесі Айғанымның Шоқанның ақылды, зерек болып өсіп-жетілуіне қосқан үлесі зор болды. Ықпалды да беделді әжесі ерте-

Зергер сөз

Егер қырғыз халқының арасында Шоқанды оқи алатын орта болса, ол өз халқының кемеңгері, өз елі әдебиетінің қайта өркендеуінің басы болар еді.

(Г. Н. Потанин)

Шоқан ақынжанды адам еді. Оған араб өлеңдері қатты ұнайтын және ол өзінің ұстазы Костылецкиймен бірге сол өлеңдерге рақаттанып, мәз болып отыратын.

(Н. М. Ядринцев)

гілер мен ежелгі қазақ аңыз-әңгімелерін, мақал-мәтелдері мен даналық сөздерін бала Шоқанның құлағына құйып отырды. 12 жасына дейін Құсмұрындағы мектепте оқып, араб, парсы, шағатай тілдерін ерте танып өскен Шоқанға кейін Орта Азияны зерттеу қиынға түспейді.

Сонымен қатар ол үйлерінде жиі болатын орыс суретшілерінен сурет салуды да ерте үйренеді. Шоқан өскен қадірлі ортада академик А. И. Шренк, декабристер С. М. Семенов, В. И. Штейнгель, Н. В. Басаргин, Қазан университеті түлектері С. Сотников, Н. Ф. Костылецкий жиі болған. Өз заманының алдыңғы қатарлы зиялы адамдарымен таныс болған Шоқан терең білімге бет қояды. Бұған қоса Шоқан бала кезінен саяткерлікті сүйеді, аңшылықты ұнатады. Кейін бұл туралы досы Г. Н. Потанин: «Шоқан қазақтардың қызық көретін бұл салтымен бала кезінен-ақ шұғылданған болуы керек, өйткені ол сұңқарды қалай баптап-күтудің әдісін және де қазақтардың жалпы аңшылық кәсібін өте жақсы білетін», – деп таңдана жазды.

Шоқан жас кезінен халық ауыз әдебиетінің үлгілеріне ерекше ден қойды. Ол бала кезінің өзінде «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Ер Көкше» сияқты дастандардың бірнеше нұсқасын жазып алды.

Патша өкіметінің қазақ даласын меңгеру саясаты хандардың, төре-сұлтандардың баласын орыс мектептерінде оқытып, өздеріне қазақ халқын солар арқылы билейтін көмекшілер дайындау болды.

Шоқанның әкесі Шыңғыс жасында Омбы қаласындағы офицерлер мектебінде оқып, білім алған кісі еді. Әкесі Шоқанды патша

Бағалы дерек

Шоқанның туған жері неліктен Құсмұрын деп аталатындығын жазушы Сәбит Мұқанов «Аққан жұлдыз» романының бірінші кітабында: «Бекіністің сырт желкесіндегі қырқаның тұмсығы сағымды күндері алыстан қараған адамға... қонғалы келе жатқан алып құстың тұмсығына ұқсауына қарай...», – деп түсіндіреді.

үкіметіне қызмет қылып, шен алсын, өзімдей сұлтан болсын деген оймен 1847 жылы Сібірдегі ең таңдаулы оқу орны деп есептелінетін Омбы кадет корпусына түсіреді. Өзінің зеректігімен көзге түскен Шоқан қатарының алды болады.

Шоқан алғашқы жылдары-ақ өзінің оқуға қабілеті мен бейімділігін танытты. Ол әскери пәндерді, сондай-ақ географияны, орыс және Батыс Еуропа халықтары әдебиетін, тарихты, философия негіздерін, өсімдіктануды, жануартануды, физиканы, математиканы, геодезияны, құрылыс салу өнерін, сызуды, сурет салуды, шет тілдерін және

Шоқан Уәлиханов

басқа да пәндерді зор ынта қойып оқыды. Осында шығыс тілдері саласындағы білімін тереңдетіп, орыс тілін де жақсы меңгеріп алады. Бұл туралы Шоқанмен бірге оқыған Г. Н. Потанин: «Өзінің орыс жолдастарын басып озып, Шоқан тез жетілді. Оған талайлар-ақ назар аударды. Ол сондай қабілетті еді және оқу орнына түспей тұрып-ақ, сурет сала білетін», – дейді.

Өз бетімен міндетті пәндерден басқа қосымша әдебиеттерді көп оқып, кадет корпусы оқытушыларының көзіне түскен бала Шоқанға олар болашақтағы зерттеуші-шығыстанушы ретінде қарай бастады. Омбыда Шоқан география, шығыстану, философия, тарих жайындағы басылымдармен кеңінен танысады. Омбыда болған кезінде орыс зиялыларымен байланыста болуы Шоқанға қатты әсер етті, орыс және еуропа мәдениетіне деген қызығушылығының тууына ықпал етіп, Шоқан аса көрнекті орыс және шетел ақындары мен жазушылары А. Пушкиннің, М. Лермонтовтың, Н. Гогольдің, Ч. Диккенстің және басқалар-

дың шығармаларын зор сүйіспеншілікпен қызыға оқиды.

Кадет корпусында Шоқанмен бірге оқыған С. Я. Капустин ол туралы: «Шоқан көрікті, аса сымбатты болды. Бет әлпеті оның қайырымдылығы мен бекзаттығын айқын танытып тұратын. Шоқан өз кезеңінің жан-жақты, аса терең білімді адамы болды. Әсіресе, ол тарихты жақсы білетін және ғылым мен әдебиет саласында да зор білімділігімен көзге түсті. Шоқан өз ойын бейнелеп, тартымды жеткізе білетін асқан шешен болатын», – деген пікір айтты. Болашақ ғалымның зерттеушілік қабілеті де осы кезде оянса керек. Шоқан белгілі шығыстанушы ғалым И. Н. Березиннің тапсырмасы бойынша Тоқтамыс ханның «Жарлығына» талдау жасайды. Бұл оның тұңғыш ғылыми еңбегі еді.

Тамаша білім алып шыққан Шоқан түрлі ғылыми экспедицияларға белсене қатысты. Бұл туралы ол Омбыда оқып жүрген жылдарында армандайтын. Қазақ даласын және онымен шекаралас жатқан елдердің

аумағын, ондағы халықтардың тарихы мен жағдайын жақсы білетін Шоқанға орыс зерттеушілері де қатты қызығатын.

Шоқан Уәлиханов – Қазақстан мен Орта Азия халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеуге орасан зор үлес қосқан дарынды ғалым. Ол қысқа ғұмырында өте ауқымды ғылыми-шығармашылық мұра қалдырды. Оның **«Абылай»**, **«Қырғыздар туралы жазбалар»**, **«Ыстықкөл сапарының күнделігі»**, **«Үлкен орда қырғыз-қайсақтары туралы»** т.б. еңбектері құндылығымен, өзектілігімен ғылыми ортада жоғары бағаланды. Шоқанның қазақтардың, сондай-ақ Орта Азия халықтарының өмірінен салған 150-ден астам суреті сақталған. Ол – қазақтан шыққан алғашқы кәсіби суретшілердің бірі.

Ұлы қазақ ғалымы, ағартушысы Ш. Уәлиханов туған халқының білімді, мәдениетті болып, бақытты да азат өмір сүруін армандады.

Кішкентай күнінен қазақтың бай ауыз әдебиетінен сусындап өскен Шоқан осы

бай қазынаны орыс халқына, әрі қарай әлемге танытушы да болды. Ол «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын хатқа түсіріп, Н. Ф. Костылецкийге ұсынады, ал ол оны Санкт-Петербург университетінің профессоры И. Н. Березинге табыс етеді.

Кадет корпусын 18 жасында 1853 жылы бітірген Шоқан Омбы қаласында әскери қызметін бастайды. Бір жылдан соң Батыс Сібір мен Қазақстанның солтүстік-шығыс аудандарында генерал-губернатор болып жіберілген Гасфортқа адъютант болып сайланады. Бұл Шоқанның Орта Азия халықтарының тарихын, этнографиясын, географиясын терең зерттеуіне мүмкіндік береді. 1855 жылы Шоқан Батыс Сібір генерал-губернаторы Г. Х. Гасфорттың Орталық Қазақстан, Тарбағатай мен Жетісу жеріне жасаған саяхатына қатысады. Бұл сапарында қарапайым халықтың өмірімен танысып, қырғыздардың тарихи аңыз-өңгімелері мен жырларын жазып алады.

1855 жылы Шоқан Уәлиханов Омбыдан Семей, Аягөз, Қапал арқылы Іле Алатауы-

нан өтіп, Жоңғар қақпасына дейін келеді, қайтарда Алакөл, Тарбағатай жерлерін аралайды. Орталық Қазақстан, Қарқара-

Даналық ойдан дән ізде

Нағыз, шын әділдігін айтқанда, Уәлихановты үздік адам деп айтуға болады. Уәлиханов өз еліне шын берілгендігін, оны терең сүйетіндігін, қазақтың тұрмысын жақсы көрушілігін сақтай алумен қатар, Батыстың мәдениетін де жоғары бағалады...

(«Орыс географиялық қоғамы»)

Бізден жасы кіші болса да, өзімізбен салыстырғанда, ол үлкен сықылды еді де, біз оған қарағанда бала тәрізді едік, өзінің бізден артық білетіндігін не біз білімі жағынан жоғарылығын білдіруге тырыспаса да, жай әңгіменің өзінде-ақ оның білімінің бізден артықтығы танылып қалатын. Жалпы жолдастарына, соның ішінде маған, ол еріксіз «Еуропаға ашқан терезе» сықылды болды.

(Г. И. Потанин)

лы, Баянауыл, Көкшетау арқылы Омбыға оралады. Бұл сапарында ол қазақ халқының тарихы мен әдет-ғұрпы, діни ұғымдары жайында көптеген материалдар жинайды. Сонымен бірге өзі болған аймақтардың тарихы, ескі қалалардың орны, тастардағы жазу, белгілерін, көне ескерткіштер, аңыз-әңгімелер, ертегілер мен өлеңдерді жазып алады. Осы материалдар негізінде **«Тәңірі»**, **«Қазақтардағы шамандықтың қалдығы»** атты еңбектер жазады. 1856 жылы Шоқан полковник М. М. Хоментовский басқарған әскери-ғылыми экспедицияға қатысады. Экспедицияның мақсаты қырғыз елін жете зерттеу, Ыстықкөл аймағының картасын түсіру болған. Бұл экспедициялар Шоқанға зор мүмкіндіктер туғызды. Ыстықкөлге, Қытай империясының Құлжа қаласына саяхаты және 1856–1857 жылдары Жетісу, Тянь-Шань сапарларында П. П. Семенов-Тянь-Шанскиймен бірге болуы, Қырғыз Алатауына екінші сапары оның **«Жоңғария очерктері»**, **«Қырғыздар туралы жазбалар»**, **«Ыстықкөл сапарының күнделігі»**,

«Қытай империясының батыс провинциясы және Құлжа қаласы» атты еңбектерін жазуға әсер етеді. Атақты орыс ғалымы П. П. Семенов-Тянь-Шанский: «Шоқан Уәлиханов Ыстықкөлдің Шығыс жағалауына саяхат жасап, қырғыз даласы жөнінде аса бай географиялық, этнографиялық және тарихи материалдар жинады», – деп ризашылығын білдірген.

Шоқан Уәлихановтың тарих, география, әдебиет саласындағы зерттеу еңбектері Петербург ғалымдарының назарына ілігіп, жоғары бағаға ие болады. 1857 жылы 27 ақпанда Семенов-Тянь-Шанскийдің ұсынуымен Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов Орыс география қоғамының толық мүшелігіне сайланады. Бұл орыс қоғамы ғалымдары мен зиялыларының жас ғалым еңбектерін зор бағалағандығын, ғылым мен мәдениетке қосқан үлесін мойындағандығын білдіреді.

Ш. Уәлиханов **«Қазақтың халық поэзиясының түрлері туралы»** атты еңбегінде қазақ поэзиясы туралы ойларын, тұжы-

рымдарын әдебиеттің халықтық сипатымен байланыстыра отырып, табиғат пен өнерді, таным мен өнерді, тұрмыс пен өнерді сабақтастыра талдай білген. Ғалымның әдебиет теориясына қатысты ойлары, қазақ поэзиясының жанрлық, түр, өлең құрылысы ерекшеліктерін жіктеп жазуы қазіргі әдебиет теориясы үшін құнды дүниелер болып саналады.

Қазақ өлеңдерін ғалым беске бөліп: жыр, жоқтау, қара өлең, қайым өлең, өлең деп жіктейді. Осы әр түрінің тарихи сипатына баға беріп, оларды айтушылар, жеткізушілер туралы да мәлімет береді. Ш. Уәлиханов еңбектері мен пікірлері орыс ғалымдарына қазақ, түркі халықтары тарихын, әдебиетін, дүниетанымын зерттеуге жол салды.

Ш. Уәлиханов алғаш рет поэзия жанрына, өлең түріне сипаттама беріп, тұңғыш рет жеке бөліп қарайды. Бұлай бөлу қазақ әдебиетінің, тіпті түркі әдебиетінің ірі жаңалығы болып саналады.

Қазақ әдебиетіндегі «жыр» атты терминді алғаш енгізуші – Ш. Уәлиханов. Аса

ірі дастандарды ғалым «жыр» деп атайды. Бұған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Орақ батыр», «Ер Көкше» сынды дастандарды жатқызады. Жас ғалым қазақтың жоқтауын «жылау» деп атайды. Жиын-тойда, қазақтардың мейрамында айтылатын қысқа да тапқыр сөзбен қағысар айтыс түрін «айтыс» дейді. Жалғыз шумақтан тұрып, әнге қосылып айтылатын өлең түріне ғалым «қара өлең» деген атау береді. Ал қалған лирика жанрларының бәрін «өлең» деп атайды. Кең көлемді, мол қазыналы эпостарды айтатындарды «ақын» деп, ал қарапайым проза түріндегі әсерлі хикаяны айтушыларды «ертекші» деп бөледі.

Шоқан Уәлиханов – тек қазақ қана емес, қырғыз халқы үшін де баға жетпес үлкен еңбек сіңірген тұлға. **«Қырғыздар туралы жазбалар»** атты еңбегінде қырғыз ауыз әдебиетін төмендегідей үш салаға бөліп қарастырады:

- 1) ертектер мен тарихи, қияли аңыз-әңгімелер;
- 2) аса ірі эпикалық аңыздар;
- 3) тұрмыс-салт жырлары.

Ш. Уәлихановтың ғалым ретінде зерттеген ең бір іргелі еңбектерінің бірі – қырғыздың «Манас», «Семетей» жырларын жазып алып, дала «Илиадасы» мен «Одиссеясы» деп бағалауы: «Манас» – бұл энциклопедия, халықтың бір белгілі батыры айналасына, Манас төңірегіне, бір уақытқа жинақталған барлық ертегілерінің, хикаяларының, аңыз әңгімелерінің, географиялық, діни, ақыл, адамгершілік түсінігінің қосындысы сахараның «Илиадасы» секілді».

Шоқан – қазақ халқының ауыз әдебиетіне алғаш рет талдау жасап, халықтық мұраны әлемге таныта білген ұлы ғалым. Шоқанның қазақ әдебиетіне әкелген мол мұрасы – Орынбай, Шөже, Жанақ, Арыстанбай, Нұрымбай сияқты ақындардан жазып алған ауыз әдебиеті үлгілері. Ш. Уәлиханов орыс, шығыс ғалымдары ерте назар аударған «Едіге» жырының толық әрі көркем нұсқасын ұсынады, «Ер Көкше» жырын да жазып алып, кейінгі ұрпаққа жеткізеді. Шоқан өзінің арғы атасы, қазақтың ұлы ханы Абылай хан туралы жырларды да жеткізушілердің бірі болды.

1858–1859 жылдары Шоқан атақты Қашқария сапарына барып қайтты. Шоқанға дейін ол өлкеде бірде-бір зерттеуші болмаған. Неміс ғалымы А. Шлагинтвейттің еуропалықтар үшін мүлде жабық өлкеге барып қайтпақ болған сапары қайғылы аяқталып, ол қатыгездікпен өлім жазасына душар болған-ды. Адольфтің бұл қайғылы тағдыры жөнінде алғаш мәліметті жеткізген де Шоқан болды. Шоқан аса қиын құпия жағдайда өз өміріне қатер төндіре жүріп, Қашқария өлкесінің тарихы, этнографиясы, мәдениеті мен геологиясы, географиялық жағдайы туралы бұған дейін мүлде белгісіз аса құнды деректер жинап қайтты.

Бағалы дерек

Шоқан Уәлиханов бүкіл Алтыншардың жағдайы туралы құнды материалдар жинап үлгерді және сонымен қатар А. Шлагинтвейттің қаза болуының себептері мен жағдайларын да тұңғыш анықтай білді.

(П. П. Семенов-Тянь-Шанский)

Соның негізінде **«Алты шаһардың немесе Қытайдың Нан-Лу провинциясының (Кіші Бұхараның) шығыстағы алты қаласының жағдайы туралы»** зерттеу еңбегін жазды. Ғалымның бұл еңбегін Ресейде де, одан тыс жерлерде де Шығысты зерттеуші ғалымдар жоғары бағалады.

1859–1861 жылдары Петербургте болған кезінде Шоқан Уәлиханов әртүрлі әскери және ғылыми мекемелерде қызмет істеді. Шоқан Қазақстан мен Орта Азияның және Шығыс Түркістанның карталарын жасаумен айналысып, қажырлы еңбек етті. Сонымен қатар Шоқан Шығыс елдерінің қолжазбаларын мұқият зерттеуді де жалғастырды. Ғалымды Орыс географиялық қоғамы Шығыс тарихы туралы дәрістер оқуға шақырып тұрды.

Ш. Уәлихановтың Петербургте болған жылдары оның ғылыми-шығармашылық қызметінің аса елеулі де жемісті кезеңі болды. Ол Ресей Бас Штабының әскери-ғылыми комитетінің тапсыруы бойынша «Балқаш көлі мен Алатау жотасы аралығының

картасы», «Құлжа қаласының жобасы», «Ыстықкөл экспедициясының қорытындысына қосымша карта», «Қытай империясы батыс өлкесінің картасы» сынды Орта Азия мен Қазақстанның карталарын жасайды. 1864 жылы Шоқан генерал Черняевтің Оңтүстік Қазақстанға жасаған әскери экспедициясына қатысады. Бірақ әскери қызметі ұзаққа созылмады, генералдың жергілікті халыққа шектен тыс қатыгездік жасауымен келіспеген Шоқан әскер қатарынан өз еркімен кетеді.

Шоқан Уәлиханов денсаулығының нашарлауына байланысты еліне оралуға мәжбүр болады. Ол Омбыға барып, даладағы жергілікті басқару ісін қайта ұйымдастыру жөніндегі шараларға қатысты. Оның негізгі ойы **«Қырдағы мұсылманшылық туралы»**, **«Қырғыздардың көші-қоны туралы»**, **«Сот реформасы туралы жазбаларда»** баяндалады.

Аса көрнекті қазақ ғалымы әрі ағартушысы Шоқан Уәлиханов 1865 жылы 10 сәуірде ұзаққа созылған аурудан қайтыс болды.

Шоқанның ғылымға қосқан зор үлесін шетел және орыс ғалымдары жоғары бағалаған. «Мен Гасфортқа Уәлихановтың қазақ даласы жөнінде жинаған тамаша этнографиялық және тарихи материалдарын қорытып, өңдеу үшін ұзақ уақытқа Петербургке келуіне мүмкіндік беруін және оның генерал-губернатор жанындағы қызмет орнының сақталуын сұрап өтініш еттім. Сонымен қатар географиялық қоғам Уәлихановқа үлкен қамқорлық жасап, жәрдем көрсетеді деп уәде еттім», – деп жазады П. П. Семенов-Тянь-Шанский. Академик И. И. Веселовский: «Ш. Уәлиханов шығыстану әлеміне құйрықты жұлдыздай жарқ етіп шыға келгенде, орыстың Шығысты зерттеуші ғалымдары оны ерекше құбылыс деп түгел мойындап, түркі халықтарының тағдыры туралы одан маңызы зор, ұлы жаңалықтар ашуды күткен еді. Бірақ Шоқанның мезгілсіз өлімі біздің бұл үмітімізді үзіп кетті», – деп өкініш білдірді.

Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов – қазақ халқының тұңғыш ғалымы, тарих-

шы, фольклоршы, этнограф, географ, ағартушы, демократ.

Ыстықкөл сапарының күнделігі

18 сәуір күні біз Семейден Аягөзге аттандық. Қазақ-орыс бекеттерін (олар станция болып та есептеледі) басып өтіп, жол сусыз сортаң далаға тартады. Осы арада біз тұңғыш рет көк шөпті көрдік. Біз шыққанда күн жылы еді, бозторғайлар әдеттегі әндерін шырқайды. Сулы көк шалғындарда бізге үйректің сан алуан түрлері, әсіресе, Каспий теңізінде жиі ұшырайтын аңыр дейтін немесе сары ала қаздар көп кездесті. Олар кермек суды жақсы көреді. Сондықтан осындай далаларда жиі ұшырасады, олар топтанып жүрмей, еркегі мен ұрғашысы жұптасып, оңаша жүргенді ұнатады. Өсімдіктерден кездескені тек қана мал жайылатын ауызот, қымыздық (көсік) пен тозғанақ. Бой көтеріп өсіп қалған тобылғы мен қараған көп екен, олар енді ғана жапырақтана бастапты. Аягөз жолындағы

бекеттердің бәрі құдық суын пайдаланады. Аягөзге дейін барлығы алты бекет бар.

Аягөзге жақындаған сайын осы бір сортаң дала біртіндеп биіктеп барып, Арқат тауының шыңына ұласады, онан әрі тағы да ылди басталады. Әйткенмен де, Ертіс беткейіне қарағанда, Аягөз беткейі әжептәуір биік. Алыстан көгеріп, Арқат тауының сорайған бастары әлсіз жерде құлазып жатқан жолға жан бітіргендей болады. Арқат тауының шөбі шүйгін болғандықтан, Аягөз дуанындағы Найман, Уақ болыстарының қыстаулары осы араға орналасқан. Бұл арадағы жұрт көшіп-қонып жүреді. Мен өтіп бара жатқанда да жүзден астам сарттардың үйі көшіп жатыр екен. Өздерінің айтуына қарағанда, олар мұнда 70 жылдан астам уақыттан бері көшіп-қонып жүріпті. Кезбелікке әуелі оларды мұқтаждық мәжбүр еткен. Семей арқылы азиялық өнімдерді әкеліп сатып, керуен тарту үшін, олар жылқы мен түйе ұстауға тиісті болған, сол малдың өзін де бағу керек қой, соған қоса олар қымызды жақсы көреді,

сондықтан қазақтардан жерді жалға алып, бірнеше әулет киіз үйде тұратын болған. Бүкіл Азияға тән көшпелі еркін өмір оларға ұнайды, сонымен аз ғана уақыттың ішінде олардың саны, келімсектерін қосқанда 150 үйге дейін көбейген. Қашқындарды жасырады және жасырын тауарларды алып сатады деп күдіктеніп, генерал-губернатор оларға Арқаттан кетуге бұйрық беріпті. Олар не Россия қарамағына көшіп, мещан болып жазылуға, не қалаған жағына тайып тұруға тиіс. Олар, шамасы, соңғысын жөн деп тапса керек.

20 күні (сәуірдің) түнде мен Аягөзге келіп жеттім. Аягөз шағын ғана станица, онда Найман руларын басқаратын дуандық приказ бар. Аягөздің іргесі 1824 жылы қаланған. Қазақ даласындағы станицалардың ішіндегі ең көріксізі, сірә, Аягөз болар, бірақ Көкпекті де оңып тұрған жоқ деседі. Онда кішкентай ғана қамал, форштадт, бірнеше ағаш үй, татар слободкасында мешіт пен жер үйлер бар. Жаңа ереже бойынша, Семей облысының құрылуына байланысты,

Аягөз қала деп аталады, ондағы тұрған халықтың бірсыпырасы – шалақазақтар. Орта Азия жерлерінен ауып келіп, Россияның қол астына қараған қазақтармен құқығы бірдей болып, қазақ болыстарына жазылғандарды шалақазақ дейді. Қазақ даласының шығыс бөлігіндегі дуандарда:

Аягөз, Көкпекті приказдарында, Ұлы жүзде олар өте көп. Бұл атау біздің хаттарымызда әлденеше рет кездесуі мүмкін. Сондықтан сәл шегініс жасағанымызға кешірім сұраймыз.

Кешке біз Аягөзді артқа тастадық, сосын Аягөз өзенінің Тумырза деп аталатын саласынан өтіп, өзеннің оң жақ таулы-тасты жағалауымен өрлей отырып, түнге жақын Қапал жолының бірінші бекеті – Ескі Аягөзге келіп жеттік.

Аягөз бойында біз табиғат тіршілігінің қыза бастағанын байқадық. Бүкіл дала жайнаған жасыл кілемге бөленген. Қараған, тобылғы, көктал жапырақтанып қалыпты, күннің көзі де жылынып, оңтүстіктің ыстық лебі еседі. Тау араларындағы сай-

салалардың бәрін қымыздық қаптап, көк шөп едәуір көтеріліп қалған екен. Үш күн бойы сортаң даламен жүргенде, шидің ақ түбіршігінен басқа, кейбір қара топырақты көгалдарда қараған мен тобылғыдан басқа түк көрмеген бізге араларындағы теректер көкке өрлеген ырғай, мойыл, тал бұталары өскен өзен жағасы ерекше жақсы әсер етті. Өзен жағасындағы шалғындар жем-шөп пен шабындыққа бай екен, жағалаудағы ормандар қысқы боран мен бұрқасыннан жақсы қорғаныш екен. Аягөздің бата қонған ағысы қазақ аңыздарында бекерге дәріптелмесе керек.

Айналасындағы шөл дала мен сусыз жерлерге қарағанда, Аягөз, шынында да, жұмақтай көрінуі мүмкін. Аягөздің шалғын қаптаған, қалың шөп өскен сай-салалары бар биіктеу сол жағалауы, орыстар мен олардың бекеттері болмаған сонау бір кездерде қазақтардың байырғы құтты қонысы болғандығына күмән жоқ. Қазақтар казак-орыстармен көршілес болудан қорқады. Мұның қаншалықты дұрыс екенін біз ашып

айта алмаймыз. Бірақ жалпы алғанда, өзін-өзі сақтау сезімі – мақтарлық сезім.

Мен Аягөзді керемет жақсы көрем әрі сондай мақтан етем. Мүмкін бұған Баян сұлу мен алтын айдарлы Қозы Көрпештің ғашықтығы жайындағы поэзиялық аңыздың оқиғасы осы өзеннің бойында өткендігі де зор әсер еткен болар...

Сапарымыздың желісін ары қарай тарқатайық. №2 бекетте біз оң жағалауға ауыстық. Бұл кезде түн болатын. 4-ші нөмірге жетпей, 10 шақырымдай жерде қазақтар жырында айтылатын әйгілі Қозы Көрпештің моласы тұр. Біз поэманы жақсы зерттегенбіз, сондықтан олардың моласын көргіміз келді. №2 бекеттен шыққан уақыт бойынша Қызылқия бекетінен түнде өтуіміз керек болатын. Бірақ біз таңертең сонда тұрып, молада шай ішкіміз келді: жолда шай ішкен жақсы, әсіресе, ескі қирандылар мен молаларда. Өткен туралы ойлайсың, бүгінгіңді аялайсың. Осы мақсатпен жәмшікке тек таңертең, күн көтерілген кезде, бозторғай алғашқы әнін шырқап, түн пердесі

түрілгенде, түнгі бұлттар солтүстікке ауып, батыстан таңғы қызғылт күн көтерілгенде, жарық ағаштардың бұтағына түсіп, су керемет тамаша түске енген кезде, осындай поэтикалық сәтте моланың басында болуды тапсырдық.

Түн жайсыз өтті, жолда жүру одан да жаман болды. Жауын жасаған жоспарыма кедергі болмас па екен деп қауіптеніп, жолда мен әлденеше рет жәмшіктен: «Қалай, аспан ашылды ма?» – деп сұраумен болдым. Тұла бойы малмандай болған жәмшік күңкілдеп:

«Жоқ» – деп жауап қайтарды да, одан соң тағдырға налығандай:

«Неткен ауа райы еді! Дрр...», – дейді, сөйтіп, етегіне іркілген суды бір сілкіп қояды. Мен жәмшікті аяп кеттім, атты тезірек айдаған болса, ол әлдеқашан жылы пештің жанында тынығып жатқан болар еді. Бірақ маған аяулы Баян сұлудың тағдыры да аянышты еді.

Осылайша бір сағат жүрдік. Әлден уақытта:

– Асылзада, – деді жәмшік, – әнеки, зират.

Мен басымды шатырдан шығарып қарадым. Қалың қара бұлттан күңгірт күн сығалап шығып келеді, бүкіл аспанды қарайтқан бұлт тұтас қаптап алыпты, жаңбыр бұрынғысындай құйып тұр. Тері сабындай көпіршіген аттар кебір батпақпен зорға жүріп келеді, өзеннің ар жағындағы сол (дұрысы оң) жақтан теректердің басынан асып, моланың шошайған төбесі көрінді: моланың өзі әдемі кірпіштен салынған сияқты. Мұндай жауынды күні қазақтың көне ескерткішін жақсылап қарап шығу, оның жанында жайласып отырып шай ішу жайында ойлауға да мүмкіндік болмады.

– Асылзада, өзен тасып жатқан көрінеді, өте алмайсыз, – деді жәмшік, менің ойымдағыны тап басқандай.

– Ілгері қарай тарта бер, қайтарда көрерміз, – дедім, сөйтіп тонға оранып алып, оң жағыма аударылып жатып, ұйықтамақ болып, көзімді жұмдым...

Өзағаш бекетінде шай іштім. Өзеннің солтүстік жағалауы – жайылған лай су мен

сортаң басқан дала. Аягөздің жағалауын бойлаған жолмен өзеннің арнасынан шығуы себепті жүру мүмкін болмады. Біз айналып жүрдік. Алдымызда тегіс сортаңды батпақ дала жатты. Шидің ақселеу бастары шоқтанып өсіп тұр, тіптен көп. Әр жерде қарайып шеңгел, баялыш, көкпек, бүрген өсіп тұр. Осылайша біз 25 шақырымдай жүрдік. Ақыры, Арғанаты жотасына шықтық.

Мұнда өсімдіктер табиғаты өзгеріп сала берді. Тығыз топырақты жота беткейі жабайы аскөк пен казактар жабайы шомыр деп те атайтын өсімдікке ұқсас шөпке бөленген. Осы таудың ортасында атауын содан алған бекет тұр. Бекеттің артында сәбізшөп пен жабайы сарғалдақ өседі.

Лепсіге қарай жотаның баурайында жабайы шомыр мен тобылғы, ал ары қарай жазық далада рауғаш, сарымсақ, жусан мен көкпек қаулап тұр. Рауғаштың көптігі соншалық, тұтас дала қып-қызыл түске боялған. Станцияға жақын көтеріңкі тұста тобылғы, ұсақ қараған мен сарғалдақ кез-

десті. Аягөзден Арғанатыға дейін, одан ары Лепсіге қарай жайылымдық шөп мүлдем кездеспеді. Бұл жерлерде көшпенділер өмір сүріп, қонбаған, оны көшпенділерден қалған бірден-бір ескерткіш – моланың жоғынан байқауға болады. Аягөз бен Лепсі және басқа да өзендер бойында көп кездесетін зираттардың молдығы олардың малға жайлы екенін дәлелдейді.

Станцияның орта тұсында, Лепсіге тақау, Арғанаты бекетінен Лепсіге қарай жоталар тізбегі басталады, одан әрі жер бедері мүлдем өзгереді. Жоталар тізбегінің оңтүстік жазығында қамыспен көмкерілген көл жатыр. Жазда ол кеуіп кетеді, көктемде Лепсі тасығанда суға толады.

Біз бұл жерге кешке келдік. Қаздардың қиқуы мен бақаның бір ерекше түрінің айғайы жағымсыз болғаны сондай, құлағымызды тығындауға мәжбүр болдық. Өзеннің жағалауында, тау жақта, Лепсінің сағасына қарай қазақ молалары көрінді. Олар сансыз көп. Жолда қыстаулардың жұрты байқалды және біз келгенде, ауыл

отырды. Молалардан байқалғандай, бұл орындар көшпенді рулардың жиналатын жері болса керек. Қазіргі қазақтар Балқаштың қамысын қыстайды, ал жазда тауға көшеді, бұл жерде сәл дамылдап, міндетті түрде он күндей тынығады. Осы көлден Лепсіге дейін (он шақырымдай жер) бәрі құмға бөккен. Құмдар сусымалы. Қамыс, шилер өте көп, ара-тұра көкпек, шеңгел, ақтасты кездеседі, бары – осы. Құмда тасбақа мен жыландар өте көп.

Осында Лепсінің ағысы басталады. Лепсі бастауын Алатаудан алады да, Балқашқа құяды. Оның суы терең.

Жағасында біршама қалың орман өседі: тал-терек, жиде, жыңғылдар. Сағасы қалың және биік қамыспен көмкерілген. Қамыста түрлі құстар болады және жолбарыс кездеседі. Бірде жолбарыс бекетте тұрған қарауылды талап тастағаны болған.

Оның климаты әжептәуір құбылмалы. Ақпанның аяғында онда қар болған жоқ, сондықтан Рождество мерекесіне қарай олар қаздардың жұмыртқасын жеген.

Осы алқапта бүйі мен сары-шаяндар бар деседі. Бірнеше жыл бұрын бұл өзен орыс иеліктерінің оңтүстіктегі шекарасы болған және одан өтуге қатаң тыйым салынатын, ал қазір... Қазір жағдай басқаша!

Түнде Басқан арқылы өтіп, тек таңға қарай Ақсуға жеттік.

Ақсу арқылы Лепсідегі сияқты өткел бар.

Ақсудың ағысы жылдам, оның жағалауы кей жерде терекпен көмкерілген. Жағалау тегіс, Лепсіге қарай жазық дала, дәл сондай дала Қисықауызға дейін созылып жатыр.

Ақсудан біз Алатаудың қарлы жотасын көрдік. Алатаудың алыстағы көк сеңгірі бұлтқа араласып, ала-құла болып, көкке өрлейді. Кейбір шыңдары бұлттан жоғары өрлеп, жаңа шығып келе жатқан күн оған өрттей жарқыраған нұрын төгіп тұр. Бір ғажайып көрініс! Алатауға қарағанда, қисықаусыз тау жүз жасайтын еменнің түбінде өсетін шөп сияқты болып көрінді. Біз жүріп келе жатқан дала аяқпен таптағандай теп-тегіс, онда жусаннан басқа

ешнәрсе кездеспеді. Жолдың оң жағынан да, сол жағынан да төртқұлақ етіп қоршаған немесе күмбез тәрізді етіп тұрғызған молалар, көбінесе төртқұлақтар кездесіп отырды. Жол бойынан жайылып жүрген үйір-үйір жылқылар, қора-қора қойлар және алыстан қазақтардың ақ боз үйлері ұшырасты. Бізді көрген қазақтар тезірек көзден таса болуға тырысты, сұлтанның қайда тұратынын білгіміз келіп, бақташыны тоқтатқанымызда, ауылдағы әйелдер шу көтерді. Ауыл дүрлігіп, азан-қазан болды. Әйелдер бір үйден бір үйге жүгіріп, біреудің атын атап іздеумен болды, сірә онысы би болса керек.

– Олар менің бір қойымды алып кеткен, – деді бір айқайшыл әйел, мұнысы сезіктенгені болар, – менің кезегім емес, – деп байбалам салды ол. Біз ары қарай жүріп кеттік. Сол кезде ауыл тыныштала бастады. Бізге тек әлгі әйелдің алыстан шаңқылдаған дауысы естіліп жатты. Құдіретінің күштілігімен орыстардан қойын аман қалдырған Құдайға ол әйелдің әбден риза болғанында күмән жоқ.

15 мамыр. Шелек өзенінің бойындағы түнемелік.

Талғар өзені сияқты, Шелек өзені де Ақтаудың орталық қыраттарынан басталады. Содан кейін Шелек жіңішке жылғасы келіп құятын жерге дейін батысқа (дұрысы: шығысқа) қарай ағады да, одан соң Ілеге барып құйғанша, солтүстік-шығысқа қарай ағады. Қазтаңдайдан басқа, ерекше жемшөптік өсімдік жоқ, бірақ оның есесіне, өзеннің жағасында тал, жиде, тобылғы, жыңғыл, сарыағаш, ұшқат көп өседі. Бұл бұталар өзеннің екі жағасында көк жасыл желі тәрізденіп қаптап тұрады. Өзеннің орта ағысында айналасындағы талдардан биік орман пайда болады. Оны қазақтар Бауағаш дейді. Ілеге келіп құятын жерінде Шелектің жағасын қамыс пен сексеуіл қаптайды. Шелек пен Іле құрайтын Қаратұрыққа дейінгі бұрылыс, жергілікті халықтар айтқандай, жағалаудың маңы жақсы шабындық болып есептеледі. Дәл осы жерде, тауға қараған жақта тек шеңгел мен ши өседі. Қаратұрықтан Шелекке қарай

жүретін жолда сол жақта сулы сай бар, ол бір батырдың моласы бойынша Қорам деп аталады. Ол жолмен қатарласа орналасқан. Оның Шелекке жететін аяғы батпаққа айналған, жайылым шөбі көп өседі. Оның екінші жағындағы құрғақ жерде қамалдардың қирандысы, дұрысын айтқанда, қазылған ор орындары жатыр, қасында құдық бар. Қазақтардың аңызы бойынша, мұнда қалмақтардың бекінісі болған және Абылай хан оны қиратып, Шелек алқабын жаудан тазартқан. Шелектің өзінде, Бауағаштан жоғары жерде одан да үлкен қорғанның үйінділері жатыр. Маған сарыбағыштар айтқандай, марқұм Орман батыр осы жерлерде көшіп-қонып жүргенде әйелдер мен балалар сол жерлерден інжу, маржан, лағыл, моншақ тағы басқа бұйымдар тапқан. Менің өзім алғашқы балшықтан жасалған құман мен қыш құмыра сынықтарын тауып алдым.

Шелектен Ыстықкөлге баратын керуен жолы Темірліктен өтіп Қарқараға барады, көлікпен жүруге әлдеқайда қолайсыз басқа

бір жол Шелектің жоғарғы жағымен, Сөгеті тауындағы Сөгеті асуымен, Торайғыр тауымен өтеді, одан ары үш Меркеден өтіп, Қарқараға барады, Қарқарадағы Шарын аңғарында Темірлік жолы Мерке жолымен жалғасады да, бір ғана асу Санташтан өтеді... Темірлік жолы анағұрлым қолайлы, тіпті арбамен жүруге болады. Жалғыз кедергі – Темірлік өзенінің ағысынан пайда болған сай. Сөгеті және Меркімен өтетін жол түйелерге ыңғайлы, бірақ арбаға қиын. Біздің жасағымызда бір арба мен кішкентай тау зеңбірегі болғандықтан, біз түйеге арба мен зеңбіректі артып, Сөгеті асуын таңдадық.

16 мамыр. Сөгеті тауы, Қарабұлақ бастауындағы түнемелік. Шелектен оның ағысын бойлап, Сөгеті асуына беттедік. Сөгеті – батыста Сөгеті тауын Бөгетіден бөліп, оның шығыс жағына жапсарласып жатқан шатқал. Сөгеті деген атау қазақтар түсіндіргендей, соқмақ-үйірлеу деген етістіктен шыққан. Онда үнемі қатты жел соғады. Бөгеті «бұғы» деген сөзден шыққан. Онда

бұғылар көп. Осылайша, біз алдымызда Сөгеті тауы, оң жағымызға Сөгетіні Асы мен Сауысқандық тауларынан бөлетін Шелек өзені ағатын шатқалды алып, тура оңтүстікке қарай жүрдік. Тура осы арада Шелекке сол жақтан Асы өзені қосылады, ол Асы тауын Сауысқандық тауынан бөліп тұрады. Асы өз бастауын Алатаудың бір сағасының батыс қыратынан алады, оның солтүстік-шығыс жағынан Түрген шығады. Асының жоғарғы жағы таулы қыраттан шыққанда, шағын жазық түзеді, ол «Асының жайлауы» немесе «Аралтөбе» деген атпен танымал. Шелектің алқабымен, тауларға қарай сардалада қазақтар құнарсыз топырақты қанша жыртып, баптаса да, жусан ғана өседі.

Шатқал арқылы өтетін жол қатты жаңбырдың кесірінен қазылып, бүлінген. Біз басқа жолмен тау басына Қарабұлақ және Үйтас бастауы арқылы өтуге тиіс болдық. Бұл асу тік және арбаға қиын болды, бірақ біздің жасақ пен түйелеріміз көп кедергіге ұшыраған жоқ. Оның солтүстік баурайында бір тік жер бар және қия беткейге қатар-

ласа бір сүрлеу жатыр. Жалпы, шағын күш жұмсап, оны арба жүруге қолайлы етуге болар еді. Біз оның оңтүстік баурайында, Қарабұлақ маңында түнедік.

Тауда ырғай, сарыағаш көп болды, алма ағаштары да кездесті. Күн жаңбырлы, суық болды.

17 мамыр. Торайғыр тауының теріскей жағы. Айыр асуы және сол аттас бұлақ. Сөгеті тауынан Торайғыр тауына қарай еңкейген үстірт арқылы Айыр асуына шықтық, дәл көтерілер тұста жаңбыр бізді тоқтауға мәжбүр етті. Біз Торайғыр тауының солтүстік баурайында түнедік, дегенмен сәл жүргенде күнгей жағына шығуға болар еді. Теріскей – таудың солтүстік немесе солтүстік – батыс баурайының жалпы аты, күнгей – оңтүстік немесе оңтүстік – шығыс баурайы.

Торайғыр «торы айғыр» деген сөзден шыққан. Қазақтардың айтуына қарағанда, олар осы арадан жоңғар-қалмақтарды қуып шыққан кезде, осы таудың қасынан бір торы айғыр тауып алыпты. Торайғыр –

албандардың тамаша қыстауы. Елдің айтуынша, онда мүлдем қар болмайды, ал болса да, аз жауып, тез еріп кетеді. Ең қатаң қыс пен жұтта мал тек қына жеп, күйлі шығады – шөптің күштілігі мен топырақтың құнарлығы сондай. Сондықтан қазақтар мұны «жұғымды жер» деп айтады. Мамыр айында біз Құдайдың құдіретімен осы құнарлы жерде қар жатқанын көрдік. Қардың көп болғаны соншалықты, оның мүлдем еріп кетуі үшін үш күн қатарынан күннің көзі шыққаны керек болды, біз үшін уақыт қымбат болды, сондықтан біз келесі таңда аттанып кеттік және Торайғыр тауының күнгейіндегі Сұлу Қарашоқы шатқалында сәл дамылдадық.

Сөгеті тауына өрлейтін осы тау арасындағы тар алқапта рауғаш көп болды, ал Торайғыр тауына қарай еңкейген бөктерде бірыңғай жусан мен бетеге өседі. Рауғаштың гүлдеп біткен шағы екен, тіпті жапырақтары қызарып кеткен. Оң жақта, біздің жолымызбен қатар Шелек өзені ағып жатты. Оның ағысы, яғни Сөгеті мен

Торайғыр арасындағы ағысты қазақтар Бартоғай шатқалы деп атайды, сол жақта біздің жолымызды бойлай, жазықпен Шарын ағып жатты.

Шарынның Бөгеті мен Торайғыр таулары біткен жердегі ағысын қазақтар Сартоғай, ал оның Бірінші Меркі құятын жерден Сартоғайға дейінгі араны Ақтоғай деп атайды. Бұл түнемелікте кеш суық болды, жел күздегідей соқты. Түні бойы қардың қатты жауғаны соншалықты, Алатаудан Іле жазығына дейінгі барлық алқап қыстағыдай аппақ болып жатты. Аяз қатты болды, біз тонға оранып, киіз үйге от жақтық. Суық Реомюр бойынша 50 болды. Міне, Торайғыр тауынан қарағанда жоғарыда айтылған үстірт пен төңіректің көрінісі.

18 мамыр. Торайғыр тауының күнгеі жағы. Сұлу Қарашоқы шатқалындағы бұлақ.

Айыр асуы Сөгеті сияқты тік болмағанымен, жолда жатқан дәу тастар оны арба өтуге қолайсыз етеді. Бұл жартастардың негізін құрайтын тастар ұсақ құмдар, ондай тастармен Финляндияда жолдарды төсейді.

Ырғай, аршагүл, арша және өзге тау бұталары көп болды. Мен мұнда бірінші рет қазақтар рауағаш немесе рауғаш деп атайтын қымыздықтың ерекше түрін кездестірдім. Бұл өсімдіктің кеуек діңіне дәмі жағымды қышқыл шырын тұнады. Оның жапырақтары кәдімгі қымыздықтың жапырақтары тәрізді, бірақ тым үлкен. Дәмі анарға ұқсайды.

Таудан шыққан соң біздің алдымыздан оңтүстік – батысқа және Құлық тауына бағытталған алқап ашылды. Бұл алқап солтүстікте Құлық тауларымен, солтүстік – шығысында Меркімен, оңтүстік-шығысында Алатаумен, оңтүстігінде Алатау және Жіңішкеде Шелек өзенімен, оңтүстік, оңтүстік – батыста Үшқұмбел қыраты, ал оңтүстікте Торайғыр қыратымен шектеседі.

Біздің түнемелігіміздің оң жағында Шелек ағып жатты. Оның Алатауды жарып өтетін шатқалы және сол жерде Шелекке құятын Жіңішке өзенінің шатқалы біздің алдымызда жатты. Сол тарапта Шарын, дәлірек айтқанда, Ақтоғай алқабы, ал оның

алдында оңтүстік – шығыста Қулық пен үш Меркі ағатын қыратпен жалғасатын, Шарынға құятын мүйіс байқалды. Біз осы жазыққа қарай жүрдік. Алқап Меркіге қарай биіктей берді. Оның барлық жерін шөп басқан. Ол шөпті қазақтар шытыр деп атайды. Бұл шөптің екі түрі бар: біреуі – бұтақтары ұзын, қиғашталған, сары түсті; екіншісі – ақ түсті, басы үлкен, бұтақтары түзу, цилиндр тәріздес, бірақ қойдың мүйізі сияқты ирек және жапырақтары тілімделген. Бұл екі түрі де мал жеуге таптырмайтын шөп, төрт түлік одан жақсы семіреді, әсіресе, қой.

Бұл алқапта жайран деп аталатын киіктер көп. Қазақтар бұл жануарды қарақұйрық деп атайды. Кавказ бен Даурияда оны дайран деп атайды. Қырғыздар және Іле қалмақтары оны жирен деп атайды. Олар бөкендер, мамырда қоздайды.

Қазақтар бірнеше қозықаны ұстап алды, сөйтіп, біздің жорық дастарқанымызда осы жануардың етінен жасалған тағам пайда болды.

19 мамыр. Бірінші Меркі өзені.

Біз Алатауды Қулық жотасымен жалғастыратын қиялы мойнаққа көтерілген кезде, алдымыздан жыра, биік жартасты сай шыға келді. Сайдың түбінде жіңішке таспадай болып ирелеңдеп, ағыны едәуір қатты Меркі жылғасы жатыр екен. Жоғарыдан қарағанда, өзеннің ағыны тамаша. Көк майса, теп-тегіс сайды қуалай жасыл өзен жалтырайды, оның жағалауларын екі жақтан жиектеп тал өскен... Біз Бірінші Меркінің Шарынға құяр тұсына түнедік.

Меркіде арқар мен тауешкілер өте көп. Мен оларды атып көрмек болдым, бірақ сәті түспеді. Арқарлар ерте қоздайды, Қапалдың өзінде кішкентай төлін көргенмін. Ешкілер лақтарын сәуірдің аяғында қалдырады. Жалпы Алатау ешкі, арқар, маралмен аты шыққан. Қарақұйрықтар тек жазықта кездеседі. Мен бұл жерден құстардан: жабайы кептер, көгершін, қара қарға, кекілік деп аталатын шілді, ементұмсық, тау қараторғайы (қызыл қанатты) мен суықторғайларды көрдім. Жыртқыш құстардан біз

қонған жерде лашын және қозықұмайдың ерекше бір түрі, қанаттарының ұшы қара, аяқтары қызыл құс қалықтап жүрді.

... **шілде** күні, Қисықауыздан сәтті өтіп, Қарауызда аттарымызды ауыстырып, урядник және 6 казактан тұратын күзет пен қазақ жолбасшы алып, Шұбарағашқа апаратын жолмен тауға өрледік.

Күн біршама ыстық болды, ішетін қымыз жоқ. Жалғыз жұбанышымыз – тау өзендерінің салқын суына шомылу. 30 шақырым жүріп, Ақсудан астық, түнде Басқанға жеттік. Рақымды Алла өзінің құлдарын ас-сусыз жатқызбады: түнде таудан ауыл түсіп, бізге тап келді.

Біздің есімізді жинауға мұрса беріп, олар бізден 3 шақырымдай қашықтыққа қонды. Бізге үй тігіп, өздеріне еріксіз көрші еткен соң, олар өте мазасызданып, айқайласып, қыздардың бәрін алдыға салып жөнелтті, ал кетіп үлгермегендері жыртық шапан киіп, сиықсыз болып көріну үшін беттеріне балшық жағып алды. Бейшара көшпенділерді казактар мен сот билері соншалық қорқытып тастаған. Қазір – егін орағы

уақтысы. Барлық ауылдар сол үшін егіс салған жазыққа түседі, егінін орып алған соң, тамыздың соңында Балқашқа, құмды қыстауға кетеді. Түні бойы жанымыздан көш өтіп шықты. Таңертең тұрғанда, жасанып киінген әйелдер мінген түйелер тізбегі әлі өтіп жатты. Еркектер көштің жанында қой немесе түйе айдап жүрді. Көштің түрінен-ақ көрініп тұрғандай, олар арғындардан анағұрлым кедей. Киіз үйлердің біразы өгіздерге артылып, дала амазонкалары осы «тұлпарларға» отырды. Олардың барлығы жыртық шапан, етік т.б. киіпті. Мен жоғарыда айтқан түйелер көшінің иесі сұлтан екен, ол орыс шенеунігінің осында екенін естіп, алдына келуді жөн санапты. Құрқол болмас үшін (ондайды шенеуніктер ұнатпайды) қымыз алып келіпті. Сұлтан өзінің кім екенін айтты, құрқол келуді ыңғайсыз санағанын, кигізер шапан жүкте кеткенін, мінгізер аты жанында жоқ екенін айтып, қымыз ғана әкеле алғанын түсіндіріп, кешірім сұрады. Ұзақ әрі бейбіт әңгімеден кейін сұлтан біздің жай шенеунік екенімізді

байқаған соң, осыған дейін тегін соймақ болған қойын үш есе бағасына сатты.

Бізбен жүрген казактар көз қиығымен қарап, өзара күлісіп отырды, мысқылшыл біреуі капралға: «Момын Миколаны бұзау жалайды», «Жуас түйе жүндеуге жақсы» дегенді айтты.

Біз өткен жерден Суықжайлау таулары басталады. Қия асуы осында жатыр. Қарауыз бекінісінен Басқан өткеліне дейін 50 шақырымдай болады, жол Ақсуға құятын Сарқан өзенін кесіп өтеді. Тау етегінен бастап, жазыққа дейінгі жерлерге қазақтар егістік салып тастаған. Дала саз балшық

Сөзмаржан

Сүрлеу – көптен бері жүрмеген ескі, көмескі жол

Троица күні – діни. Құдай үш бейнеде деген сенімге негізделген христиан догматы

Сажын – үш кезге пара-пар (2,13 м) ұзындық өлшемі

дала шпатының бүлінгенінен. Онда жусан, егістік мүкжидек, құлқайыр көптеп өседі. Қазақ молаларының көптігі бұл жер илият-тарға жақсы қоныс, малға жайлы жайылым болғанын байқатады. Басқаннан өзер өтіп, біз тау етегімен 20 шақырым жүріп, Бесбан арқылы тауға, бұлаққа жеттік. Бұл таудың негізін топырақты қатпарлы тас, кварц пен гранит құрайды, өзен жағасында көп жерде темір тотығының әсері байқалады. Кішкентай екі бұлақтан өтіп, Теректідегі ауылға тоқтадық.

Басқаннан түнемелікке дейін 40 шақырым.

Келесі күні Лепсіге құятын Теректі өзенінен өттім. Бұл өзеннің жағалауы терекпен көмкерілген. Өзен ағысы жылдам және суы да таза. Көтерілген сайын жол жүру қиындай түсті. Арбаға жегуге үйренбеген қазақ аттары бізді әбден шаршатты. Келесі күні Алмалы шатқалынан (біз тоқтаған жер осылай аталады) Шұбарағашқа өттік. Теректіден бастап, тамаша жерлер басталды. Көк деген керемет. Жуа қауызды гүлдер

өте көп (қалмақ сабыны). Тауда шырша, қайың, терек орманы жиі кездеседі. Шұ-барағаш – даланың оңтүстік – шығысындағы ауылшаруашылыққа қолайлы бірден бір мекен. Ағыны қатты өзеннен өту көп ыңғайсыздық тудырды. Станица жан-жағынан таулармен қоршалған жазықта тұр. Жазықтың ортасынан мен Санташтағы тәрізді қорған көрдім. Станица 1854 жылы құрылған, үйлер енді салынып жатыр, онда 10 полктың жүздігі орналасқан, енді Тобыл губерниясының үш жүзге жуық шаруасы отбасымен көшіп келіпті.

Июльдің ... күні. Ыстықкөлден кетуге бел байладым. Көріп, білмек болған нәрселерімнің бәрі бітті. Бұл сапардағы қайырымды жолдастарыммен қоштасып, мен кейін қарай тарттым, алдымда Чат асуы тұрды. Мен Чат арқылы жүруге бел байладым, оған тағы бір себеп, ол асудың ең қауіптісі әрі қиыны еді. Турист есебінде мен ғажайып оқиғалар іздедім (1856 ж.).

Артық болмас білгенің

Ыстықкөл – Солтүстік Тянь-Шаньдағы Күнгей Алатау мен Теріскей Алатау тау жоталарының аралығында, 1608 м биіктікте (Ыстықкөл қазаншұңқырында) орналасқан тұйық көл. Дүниежүзіндегі ірі тау көлдерінің бірі. Аумағы – 6236 км², ұзындығы – 178 км, ендірек бөлігі – 60 км, ең терең жері – 668 м, орташа тереңдігі – 278 м, көлемі – 1738 км³. Жағалық сызығының ұзындығы – 597 км. Көлге 50-ден астам шағын өзен құяды. Қыста суы қатпайды, аязды жылдары шығанақтары ғана қатады. Мөлдірлігі – 12 м, тұздылығы – 5,8%. Балықтың 20-дан астам түрі (шабақ, сазан, көкбас т.б.) бар. Кеме жүзеді. Көл өңірінде 1958 жылы Ыстықкөл қорығы ұйымдастырылды. Басты порты – Балықшы.

(«Географиялық атаулар сыры» кітабы)

Жаңа тақырыпты меңгеру тапсырмалары

Білу

1. Ш. Уәлихановтың туып-өскен ортасы туралы не білесіңдер?

2. Шоқанның қандай ғылыми еңбектерін атай аласыңдар?

3. Ыстықкөлге саяхатының нәтижесі қандай болды?

4. 1857 жылы Шоқан өмірінде қандай елеулі оқиға орын алды?

5. Қашқарияға сапарының маңызы туралы айтып беріңдер.

6. Қазақ әдебиетін зерттеу ісіне қандай үлес қосты?

7. «Ыстықкөл сапарының күнделігінде» Шоқан Аягөз жерінің табиғатын қалай суреттеген?

8. Хрестоматия материалдарын пайдаланып, саяхаттың қауіптілігін, қиындығын суреттеген жерлерді тауып оқыңдар. Шоқанды қай қырынан таныдыңдар?

Түсіну

1. Шыңғыстың Шоқанды орысша оқыту мақсатын түсіндіріңдер.

2. Патша өкіметі неліктен қазақ ақсүйектерінің балаларын оқытуға ықыласты болды?

3. Шоқанның саяхатқа шығудағы мақсаты қандай болды?

Қолдану

1. Қазақтың тұңғыш ғалымы туралы әңгімелеудің жоспарын құрыңдар. Мәтіннің тірек сызбасын жасаңдар.

2. Шоқанның ғалым болып қалыптасуына ықпал еткен адамдар туралы қосымша мәліметтер дайындаңдар. Мәліметтеріңнің қызықты, тартымды болуына назар аударыңдар.

3. Шоқанның ғылымға қосқан үлесі, зерттеу еңбектері туралы айтып беріңдер.

4. «Ыстықкөл сапарының күнделігінде» қандай географиялық атаулар кездеседі? Олар туралы не білесіңдер? Ұсынылған кестені толтырыңдар:

Географиялық атаулар	Сипаттамасы	Пайдаланылған ақпарат көзі

5. Ыстықкөл сапарындағы Шоқанға мінездеме беріңдер, мәтін сөздерімен дәлелдеңдер.

6. Шығармада келтірілген аңыздар мазмұнын суреттер арқылы беріңдер.

7. «Ғалым» және «тілші» рөлдерінде сұхбат құрыңдар.

Талдау

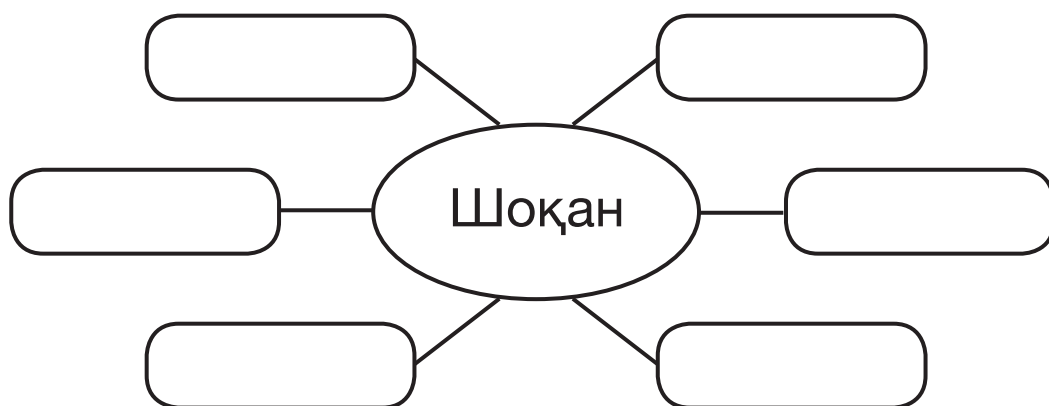
1. «Ыстықкөл сапарының күнделігінде» суреттелген қырғыздар өмірін қазақ өмірімен салыстырыңдар.

2. «Ыстықкөл сапарының күнделігі» мазмұнына талдау жасаңдар:

Халық тұрмысының көрінісі	
Наным-сенімі	
Салт-дәстүрі	
Авторлық көзқарас	

Жинақтау

Шоқанға тән қасиеттерді топтау сызбасы арқылы көрсетіңдер.

Бағалау

1. Шоқан Уәлиханов туралы пікірлеріңді «ПОПС формуласы» арқылы білдіріңдер:

«Менің ойымша, ...»

«Себебі, мен оны былайша түсіндіремін...»

«Оны мен мына дәлелдермен, фактілермен дәлелдей аламын...»

«Осыған байланысты мынадай шешімге келдім...».

2. «Петербургте қырғыздар сирек кездеседі, бес-алты адам жинала қояр ма екен? Сол барлардың өзі жалпы еуропалық әскери киім киіп жүреді. Ал солардың ішінде өмірде мен бармын деп ерекшеленбейтін бір ғана адам бар. Ол – өте жас, кавалерия офицері, сұлтан Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов», – деген П. И. Небельсон пікірі Шоқанды қандай адам ретінде танытады?

3. Егер Шоқан қазіргі заманда өмір сүрсе, қандай игі істер атқарар еді деп ойлайсыңдар? Ойларыңмен бөлісіңдер.

4. С. Бегалиннің «Шоқан асулары» повесі мазмұнымен танысыңдар. «Шоқан – қазақтың тұңғыш ғалымы» тақырыбында аргументативті эссе жазыңдар.

Бағалы дерек

Шоқаннан қалған асыл мұралардың бірі – бейнелеу өнері саласындағы еңбектері оның қазақтың тұңғыш кәсіби суретшісі екенін танытады. Ол портрет, табиғат көрінісі, пейзаж, халықтың тұрмыс-салтын бейнелеу жанрымен айналысқан. 1847–1852 жылдарда салған суреттерін Шоқан «Корпустаң елге демалысқа барған кезде салған суреттер» деп атайды. Г. Н. Потанин: «Кадет корпусының соңғы курстарында оқып жүрген кезімізде Шоқан өзінің әңгімелерімен менің дәптерімді толтырды. Біз қазақтардың сұңқар салып, саят құру салтын толық жазып алдық. Шоқан сұңқарды қалай баптап күтудің әдісін өте жақсы білетін. Дауылпаз бен сұңқардың т.б. суреттерін салып, ол менің жазбамды толықтыра түсетін», – деп жазды. Шоқанның суреттері 1860 жылдардың басында «Всемирная иллюстрация», «Сакра», «Русский

художественный лист» журналдарында, «Орыс География қоғамының хабаршысында» жарияланған.

(«Танымал адамдар» энциклопедиясы)

Артық болмас білгенің

Шоқан Омбы бекінісінде каторга мерзімін өтеп жүрген орыс жазушысы Ф. М. Достоевскиймен жақын таныс болды. Шоқан Ф. М. Достоевскиймен алғаш 1854 жылы Омбыда, Достоевский жиі барып тұратын Ивановтар үйінде танысады. Бұл кездесу екеуінің көзқарастарының жақындығын, мүдделерінің бір екендігін танытты, сөйтіп олар жақын дос болып кетті. Шоқан жазушының жақын достарының бірі болған кезде 19 жаста еді. Шоқанның Ивановтар үйіндегі таныстықтан басталған Ф. М. Достоевскиймен достық қатынасы Семей мен Петербордағы кездесулермен жалғасып, алты жыл (1856–1862) хат жазысуға созылды.

Ф. М. Достоевский қазақ досын өмір бойы еске алып жүрді. Шоқан Уәлихановтан алған заттарының бәрі кейіннен ол үшін ең қымбат естелік болып қалды. 1866 жылы Шоқан қайтыс болғаннан кейін Ф. М. Достоевский бірде әйеліне:

«Мына үлкен палисандр жәшікті көрдіңіз бе? Бұл – менің сібірлік досым Шоқан Уәлихановтың сыйлығы, сондықтан ол маған өте қымбат. Мен қолжазбаларымды, хаттарым мен қымбат естеліктерімді осында сақтаймын», – деген.

Шоқан кадет корпусында белгілі ғалым, географ және Азияны зерттеуші Г. Н. Потанинмен бірге оқып, достасып кетті. Арада 30 жыл өткенде Г. Н. Потанин Шоқанның әкесі Шыңғыс сұлтанның ауылында болып, осы сапарының нәтижесінде «Қырғыздың ең соңғы ханзадасының отауында» атты еңбек жазып қалдырды. Бұл оның өмірден ерте кеткен досы Шоқанды зор құрметпен еске алудың белгісі еді.

(«Тарихи тұлғалар» кітабы)

Зергер сөз

Корпустың оқытушылары Шоқанды болашақ зерттеуші, тіпті ғалым болуы ықтимал деп жүрген кезде, Шоқан небәрі он төрт – он бес-ақ жаста болатын.

(Г. Н. Потанин)

Жиынтық бағалау тапсырмалары

1. Махамбет өлеңдері мен Шоқан Уәлихановтың «Ыстықкөл сапарының күнделігінің» мазмұны бойынша жазбаша сұрақтар дайындаңдар. Сұрақтар мазмұны шығарма кейіпкерлерімен, орын алған оқиғалармен байланысты болуы керек. Ұтымды сұрақ пен мәнді жауап бағаланады.

2. Шоқан арманын дамыта отырып, замандастарыңа арнап хат жазыңдар, шынайы өмірмен байланыстырыңдар.

3. Нысанбай жыраудың «Кенесары – Наурызбай» жырындағы кейіпкерлерге жазбаша мінездеме беріңдер.

Шығарма кейіпкерлері	
Ақын кейіпкерлерді кім деп таныстырады?	
Қандай адам ретінде суреттеледі?	
Авторлық көзқарас қандай?	
Менің көзқарасым, ой-пікірім	

4. «Кенесары – Наурызбай» дастаны – көркемдік деңгейі өте жоғары, әлі күнге дейін құндылығын жоймаған шығарма» екендігіне жазбаша бірнеше дәлел келтіріңдер.

5. **Оқу сауаттылығы.** Ш. Уәлихановтың «Ыстықкөл сапарының күнделігінен» үзінді.

... 31 мамырда мен Қазыбекпен бірге Боранбай ауылына аттандым... Тал түсте алдымыздан өзен ағысы мен ағараңдап ауыл көрінді. Ауыл үлкен екен. Жол бойында кездескен қазақтардан Боранбайдың одан ары көшіп кеткенін білдік. Күн экватордағыдай ыстық болды, бізге дем алып, қазақтар айтпақшы, кешкі салқынмен ары қарай жүру керек болды. Осы мақсатпен

біз жақын ауылға бұрылды. Ауылдың қожайыны жас жігіт алдымыздан шығып, өзін Боранбайдың баласы, аты Қылыш екенін айтты. Қылыштың шатыры бар екен, біз сонда орналастық. Құрметті қонақ ретінде бізге құманға тұз салып қайнатылған шай әкелді, шай қалмақтардың затуранына ұқсайды. Артынан қымыз берді. Бүкіл ауылдың қазақтары мен кішкентай балалары біздің асымыздан кейін қалатын қойдың сүйегін мұжу үшін жиналды.

Ары қарай жүрдік: жолда ауылдар жиі кездесті, бірақ қыбырлаған тірі жан болмады, барлығы: «Орыс, орыс!» – деп шошына айғайлап, киіз үйлеріне тығылды. Күдікті сейілту үшін мен қасымдағы қазақтарға қазақша ән салуды тапсырып, өзім салша киініп алдым. Бұл әрекет толық нәтиже берді, әйелдердің барлығы киіз үйден шықты, тіпті бір әйел мұсылмандар ретінде бізге арнап, жоқтау жырын айтты.

Қырғыздарда біздегі сияқты әйел күйеуінің қазасын бір жыл бойы дауыстап жоқтауы керек. Мұсылмандар, яғни өз

адамдары өткен кезде, жоқтау айтуы қажет. Сұрастыра келіп, біздің білгеніміз, әйел Сарыбағаш оқиғасында күйеуінен айырылыпты, киіз үйге ілінген қара ту соны білдіріп, марқұмның жасын да көрсетеді екен. Егер киіз үйге қандай да бір ту ілінсе, сол үй бір мүшесінен айырылды деген сөз. Егер ту қызыл болса, жас адам дүние салған, қара болса, орта жастағы, ақ болса, кәрі кісі деген сөз. Біздің аяшымыздың (қырғыз әйелі) отағасы орта жастағы болып шықты. Біз тоқтап тұрып, қырғыз әйелдің элегиясын (жоқтау) тыңдадық. Сөздерін анық ажырата алмадық, тек «ох!», «қоқи!» деген дауысы айқын естіліп тұрды. Бұрын бұл ордада болған бір қазақ сол кезде естіген өлең жолдарын келтірді, соған қарап, біз мәтінін шамаладық...

Бізді қоршаған қазақтармен әңгімелесе бастадық. Менің қазақ сұлтаны және хан тұқымы екенімді білген соң, олар сеніммен қарай бастады, ал егде әйелдер менің жүдеу денеме, қан-сөлсіз бетіме аянышпен қарады, іштерінен шамасы, байғұс, анасын

сағынған болар деп ойласа керек. Олардың соңғы аңғырт сөздері менің күлкімді келтірді. «Не деген мейірімді, қарапайым адамдар!» – деп ойладым мен. Бір кемпір маған тостаған толы қымыз әкеп берді. Оның көзқарасы мен сөздерінде шынайы жанашырлық пен аяушылық тұнып тұрғандықтан, оны разы ету үшін, тостағанды бір-ақ сімірдім.

Келесі ауылда да бізді күтіп отырды. Бірнеше ер адам мені «алдияр» деп сұлтанша қарсы алып, мені алғашқыда өте таңғалдырған өтініш білдірді.

– Бізде бір бейшара аяш бар, – деді олар, – оны жындар буған, біз ақсүйек адам оның жынын қуып жібере алады деп естіген едік.

– Оларды мен қалай қуамын? – деп сұрадым мен.

– Өте оңай, – деді қырғыздар, – қамшымен аямай ұру керек, сонда бүкіл жындар кетеді. Мұның бәрі – сандырақ, ешқандай жындар жоқ, ол – науқас, оны ұрып емдеу қажет емес, оған тыныштық керек екенін қанша айтқаныммен, оның бәрі бекер бол-

ды. Қырғыздар риза болмай, бір соққымен жындарды қууға шамасы келеді, бірақ оны істегісі келмейтін қатыгез адамдай қарап кетті. Амал жоқ. Мен оларға өзімнің бауырым сұлтан деп таныстырып, бір қазақты ұсындым. Ол батыр өңін өзгертіп, қамшысын төбеге көтеріп, ауылға қарай тартып кетті. Бірнеше әйел бейшараны ұстап тұрды. Қазақ оған айғайлай тап беріп, өзінің ісіне кірісіп кетті. Байғұс шырылдап, зорға құтылып, үйге қарай жүгіре жөнелді. Оны қайтадан ұстап алды. «Ұр, ұр!» деп шешесі айғайлады, «Ұр», – деп қалың топ артынан қайталады. Мен шыдай алмай, байғұс аяшқа жақындап келіп, қазаққа «емдеуді» тоқтатуды бұйрық еттім. Науқастың туыстары менің араласуыма риза болмады. Барлығы маған ызалы көз тастады. Тек ақылынан адасқан ғана мені құтқарушысы деп, әртүрлі жылы сөздер айтып, мойныма асыла кетті...

Жас ару мен оның туған-туыстарын оның сауыққанына сендіріп, егер әйелі ауырмасын десе, көйлегін жыртып, айнасын сын-

дырмауды күйеуіне тапсырып, ары қарай жүріп кеттік.

Тапсырмалар

1. Ш. Уәлихановтың «Ыстықкөл сапарының күнделігі» үзіндісінде не туралы айтылған?

А. Қырғыздардың өмірі, салт-дәстүрі туралы

Ә. Саяхаттың қиыншылықтары туралы

Б. Шоқан мақсатының орындалуы туралы

В. Қырғыз әйелдерінің өмірі туралы

2. Қырғыздар Шоқанға неліктен сеніммен қарай бастады? «Қысқа сөйлемдер» стратегиясын қолданып, жауаптарыңды дәлелдеп жазыңдар.

3. Мәтінді оқып, қажетті белгілерді қойыңдар. Маңызды ақпараттың астын сызыңдар «__». Келіскен пікірдің жанына немесе үстіне «+» белгісін қойыңдар. Келіспеген пікірдің жанына немесе үстіне «Х» белгісін қойыңдар. Түсінбеген мәліметтің қасына «?» белгісін қойыңдар.

4. «Шоқан – қарапайым қазақ сұлтаны, мейірімді жан». Осы пікірмен келісесіңдер ме? Жауаптарыңды нақты деректерге сүйене отырып жазыңдар.

Келісемін, өйткені ...

Келіспеймін, себебі ...

II тарау

АДАМ ЖАНЫНЫҢ ҚҰПИЯСЫ

Бұл бөлімнен сендер:

– I. Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасының мазмұнымен, кейіпкерлер әлемімен танысасыңдар;

– Әдеби шығармаға сюжеттік-композициялық талдау жасауды жалғастырасыңдар;

– Б. Майлиннің «Шұғаның белгісі» хикаятының тақырыбы мен идеясын анықтайсыңдар, шығарманың композициялық амалдарын талдайсыңдар;

– Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» романы қазақ прозасындағы ана бейнесін жасаудағы шоқтығы биік өнер туындысы екенін білесіңдер;

– Ақын Т. Айбергеновтің сағыныш тұнған жыр жолдарын оқу арқылы өмірді сүйеге, тылсым дүниемен сырласуға үйренесіңдер, құпияға толы ақын әлеміне үңілесіңдер;

– Сиқыры мен сыры мол Ф. Оңғарсынованың «Өлең, мен сені аялап өтем» өлеңіндегі автор бейнесінің идеялық рөлін танысыңдар.

Ілияс Жансүгіров – қазақ әдебиетінің көгіндегі аз ғана жарық жұлдыздардың бірі.

(Ә. Тәжібаев)

ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВ **(1894–1938)**

Қазақтың «жыр Құлагері» атанған ақыны, қазақ кеңес әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі – Ілияс Жансүгіров 1894 жылы Алматы облысының Ақсу ауданында туған. Анасынан ерте қалған Ілиясқа ескіше хат танитын, көзі ашық әкесі Жансүгір ел аузында сақталған аңыз-әңгімелерді, ертегі-жырларды жасынан құлағына құйып өсірді.

Кішкентай Ілияс сауатын Қарағаш ауылындағы мектепте оқып ашады, кейін Қарағандыдағы жеті жылдық мектепті бітіреді. Осы жылдары әдебиетке деген құштарлығы оянып, алғашқы лирикалық өлеңдерін жаза бастайды. Болашақ ақынға Жетісу өңірі ақындарының шығармалары әсер

етіп, ақындық дарынының жетілуіне ықпал етеді.

1920 жылы Ташкенттегі екі жылдық мұғалімдік курсты бітіріп, өз ауылында мұғалім болады. Орыс, шетел классиктерінің шығармаларымен танысуы осы кезеңге сәйкес келеді. Курс бітірген соң, І. Жансүгіров «Тілші» газетінде жұмыс істейді. Ақынның қоғамдық және шығармашылық қызметі осы уақыттан басталады. 1922 жылы Верныйдағы Қазақ ағарту институтының меңгерушісі болады. 1925 жылы Мәскеудегі Коммунистік журналистика институтына түсіп, 1928 жылы бітіріп шығады да «Еңбекші қазақ» газетіне орналасады. 1932–1934 жылдар аралығында Қазақстан Жазушы-

Даналық ойдан дән ізде

Мен Ілиясты бұрын да білуші едім, өлеңдерін де оқып жүретінмін. Бірақ оның шын мағынасындағы дарынды ақын екенін мойындағаным – «Жетісу суреттері» өлеңін оқығаннан кейін.

(М. Әуезов)

лар одағының ұйымдастыру комиссиясының төрағасы, 1933–1936 жылдары Қазақстан Республикасы Орталық Атқару Комитетінің мүшесі қызметтерін атқарады. І. Жансүгіров 1938 жылы саяси репрессия құрбаны болды.

Ақынның алғашқы өлеңдері «Тілші», «Кедей еркі», «Лениншіл жас» газеттерінде, «Жаңа мектеп», «Әйел теңдігі» журналдарында жарияланады. 1928 жылы «**Сағанақ**» деген атпен тұңғыш кітабы шығады.

Ілияс Жансүгіровтің шығармашылығы қазақ әдебиетінің бай мұрасының таусылмас бір қабаты болып табылады. Ол – поэзияда да, прозада да, драма саласында да өз қолтаңбасын қалдырған тарландарымыздың бірі. Шығармаларының негізгі тақырыптары – өмір шындығы, тарихи оқиғалар, ұлт тағдыры, өнердің қуатты күші. Алғашқы өлеңдер жинағы «**Танысу**» деп аталады. Ақын өзінің «**Арман**», «**Көңілдің жүгірісі**», «**Өзіме**», «**Сәлемдеме**», «**Замандасқа**», «**Талғамалар**», «**Жаңылғаным**» т.б. алғашқы өлеңдерінде қоғамдық, саяси теңсіздікті

көрсетіп, оқу-ағарту, білімге шақыру, өнерге, еңбекке үндеу мәселелерін көтерген.

Ақын «**Оқимын**» деген өлеңінде «оқығанда кім болам?» деген өзінің сұрағына «жанарыңа нұр болам, заманыма ұл болам, мен сендерге тіл болам, күркіреп жауар күн болам, ауылыма ай, күн болам», – деп жауап беру арқылы асқақ арманын, асыл үмітін көрсетеді.

Ақынның көзі тірісінде жиырмаға жуық жыр жинақтары жарық көрді. 30-жылдар ақын шығармашылығының шарықтау шағы болды. Осы кезеңде «**Күйші**», «**Дала**», «**Құлагер**» поэмалары, «**Жолдастар**» романы, көптеген фельетондары мен очерктері, әңгімелері мен өлеңдері, пьесалары дүниеге келді.

Ақынның прозалық шығармаларының ішіндегі ең көлемдісі – «**Жолдастар**» романы. Мұнда қазақ даласындағы еңбек адамдарының тұрмыс-тіршілігін, азаттықты аңсаған арман-тілектерін, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінің дүмпуін шеберлікпен ашып көрсетеді.

I. Жансүгіров шығармаларының ерекшелігі – өмір суреттерінің тарихи жағдайымен үндесіп, үйлесіп жатуында. Оның кейіпкерлері адамгершілік қасиеттерді жоғары ұстаған нағыз дарын иелері: «Дала» поэмасындағы тарих үнін жеткізуші – дана, «Күйшідегі» – сазгер, «Құлагердегі» – атақты Ақан сері.

«Дала» поэмасы – халық өмірінің шежіресі. Ақын даланы халық тағдырының символдық бейнесі ретінде суреттеу арқылы Ұлы Даланың үш жүз жылдық тарихын көрсетеді. Жиырма бес тараудан тұратын поэманың әр тарауы халық өмірінің маңызды оқиғаларын суреттейді. Жоңғар шапқыншылығынан бастап, Қазан төңкерісінен кейінгі бейбіт еңбек пен тұрмысты қамтыған оқиғалар желісі ақынның болашаққа деген сенімін көрсетеді. Поэмада кең-байтақ атырапты мекен еткен халық тарихы оның жерімен, туған даланың тағдырымен сабақтастырыла берілген. Бүкіл қазақ даласын ғасырлар бойы мекен еткен қазақ халқының негізгі қонысы, сүйген топырағы Ұлы дала болды. Сондықтан да ақын:

Жүрегім, жырым, сенікі,
Кеңесті далам, кең далам.
Тудым, өстім, есейдім,
Ен далам – анам, мен – балаң, –
деп тебірене жырлайды.

I. Жансүгіровтің ерекше жырлаған тақырыптарының бірі – өнер тақырыбы. Ақын өнер тақырыбын көркемдіктің шыңына жеткізе білгендігін оның туындыларынан көреміз. Ілиястың бұл тақырыпқа арнап жазған тұңғыш өлеңі «Әнші» деп аталады. Өнердің өлмес қасиеті мен күшін «Құлагер», «Күй», «Күйші» поэмалары мен «Домбыра» сынды өлеңдерінің арқауы еткен. Ілияс Жансүгіров «Күй», «Күйші», «Құлагер» сияқты классикалық поэмалар жазып, ақындық шыңына көтерілді. «Осы үш поэма тұсында қазақтың Абайдан кейінгі поэзиясы аса биік сапа табады. Бұлардағы дүниені көрер көз, сезіну сыры, жалпы дүниетану қалпы, ақындық сыр, өмірге қараған көзқарас – барлығы да бұрынғы қазақ поэзиясы тудырмаған тың жаңалықты аңғартады. Осы поэмаларда бейнелегіштік кенеулі тап-

қыр оймен ұдайы жақсы үйлесіп отырады. Жансүгіров поэмалары сезім сырына да толы. Ал өлең үлгісіндегі мәдениет те басқа. «Күйші» мен «Құлагер» поэмалары – әрі поэма, әрі өлеңмен жазылған роман», – деп Мұхтар Әуезов ақын поэзиясының жаңашылдығын атап көрсетеді.

Ақын Ілияс Жансүгіровтің өнер тақырыбына жазған көрнекті поэмасының бірі – «Құлагер» қазақ халқының әйгілі өнерпазы, ардагер ұлы Ақан сері өмірінің трагедиялық кезеңін суреттеуге арналған. Ақан сері – XIX ғасырдағы қазақ елінің рухани мәдениетінің тарихынан елеулі орын алатын белгілі өнер қайраткері, композитор, ақын, әнші.

Ақан – тарихи бейне. «Туғаны Арқадағы Арғын елі, Өскені Көкшетаудың шалғын жері» деп ақын жырлағандай, аты аңызға айналған Көкшетау өңірінің Қоскөл деген жерінде 1843–1913 жылдар арасында өмір сүрген тарихи тұлға. Зілқараның баласы

«Құлагер» поэмасынан үзінді тыңдап, Ақан бейнесімен танысыңдар.

Әлібек батырдан бір жылда алпыс түлкі алған Қараторғай деген бүркітті, Сайрат төреден бір жылда тоғыз қасқыр алған Базарала деген тазыны алады. Осы кезде Ақанның қолына Көбей – Қарауыл Шөке-тай жылқысынан шыққан, алты алашқа аты шыққан Құлагер түседі. Құлагер арқаның талай астарында аузымен құс тістеген талай жүйріктерден озып жүреді. Ақан мен Құлагер аты елге жайылады. 1876 жылы Керей руының паң Нұрмағанбет атанған үлкен байы Ереймен деген жерде әкесі Сағынайға ас беретін болып, сол асқа Ақан Құлагерді бәйгеге қоспақ боп алып барады. Бәйгеге қосылған жүйріктерден дара шығып, жұлдыздай ағып келе жатқан Құлагерді бұрыннан Ақанмен өштесіп жүрген Батыраш деген бай соққыға жығып өлтіреді. Сағынайдың асында атынан қапыда айырылып, жүрегі қан жылаған ақын естен танады. Құлагер – ер қанаты ғана емес, Ақанның рухани медеу тұтқан серігі еді. Құлагердің мерт болуы Ақанның өзін де рухани қазаға ұшыратады. Елінен,

жерінен безді. Жалғыз өзі елден жырақ күй кешті. Құлагер өлімі жаралы жанын күйреткен, аяусыз соққы болды. Қиянат пен әділетсіздіктен жапа шеккен Ақанның халін Ілияс «Құлазып күздігүні Көкшетаудай, Қызықтың көшіп кеткен саржайлауы» деп бейнелейді. Ақан жан жолдасын қолымен өлтіргендей күйінеді. «Мал да болса адамнан есті жануар-ай, шабуға жіберерде салбырап, басын төмен салып, кәдімгідей көзінен жас бұршақтап тұрды-ау! Осы сұмдықтың болатынын білген екен ғой», – деп өкініп, қайғыдан өзегі өртенеді. Қанатынан айырылған Ақан зары, Ақан қайғысы «Құлагер» әнін туғызды. Өркөкірек, пасық байларға қарсы қарапайым халықтың қайраты жетпейтін заман шындығын, күштілер өктемдік жүргізген заманның мұңды сазын шерткен тарихи жыр дүниеге келеді. «Құлагер» поэмасы 1936 жылдың қараша айында «Социалистік Қазақстан» газетінің бірнеше санында жарияланады. Бұл – ақынның эпикалық жырларының ең соңғысы және поэзиясының ең биік шыңы. Сол газет

нұсқасы бойынша пікір айтқан әдебиетші, сыншылардың сын-ескертпелерін ескере отырып, автордың поэманың соңғы нұсқасын кітап етіп шығаруға әзірлегені туралы М. Қаратаев былай дейді: «Ілияс Жансүгіровтің жазушылық қызметі 1937 жылы үзіліс тапты. Үзіліс алдында оның жазып үлгіргені – «Құлагер» поэмасын кітап етіп

Даналық ойдан дән ізде

Ілияс Жансүгіров – қазақ әдебиетінің тұяғына шаң жұқпас жүйрігі, жыр Құлагерінің поэзиямыздың бар саласына үлес қосып, поэма жанрын қол жетпес биікке көтеріп, күні бүгінге дейін үлгі шашып, дәстүр жасаған қайраткер. Ұлылардың бар жазғаны емес, кезеңдік туындысы ғана тарих бетінен жарқырап көрінеді де, өз авторын Алатаудың асқар шыңдарының біріне айналдырады. Ілияс – сондай өнерпаз. Қазақ халқы бар заманда Ілиястың орны әрқашан биіктен көрінері хақ.

(Т. Кәкішев)

шығаруға әзірлеген толық, кемелді нұсқасы еді. Газет нұсқасы бойынша әдебиет ортасы поэмаға дән ризалығын білдірумен бірге, жақсара түсу үшін, бірқатар ақыл-кеңес айтқан болатын. Ілияс соның бәрін ескеріп, бірнеше ай бойы өңдеп, жөндеп, толыққан нұсқасын баспаға ұсынған кезде бұл нұсқа жарық көрмей қалды да, қолдан шығып кетті. Қазір жарияланып жүргені – газет нұсқасы».

Поэма «Толғану» деп аталатын бөлімнен басталады. Ақын:

Сапырған сырлы сөзді сар қымыздай,
Заманның отырғам жоқ салтын бұзбай,
Асылын арамынан аршып алдым,
Қашаннан қазынаға халқымыз бай, –
деп оқырманға сөз арнайды. «Туған жер» бөлімінде жер жаннаты Көкшетауды:

Көкшетау – көп жердің бір көркем жері,
Қыз орман, Бурабайдың мөлдірлері.
Жамылып жасыл барқыт, асыл құндыз,
Түрленген тотықұстай тау көркемі, –
деп жырлай келе, осы тауда дүниеден аулақтанған бір жанның жүргенін:

Не еткен жан, әлде даңғыл, әлде мұңғыл?
Бұл өзі ән күңіретіп айтады жыр.

Осылай ертегі қып кетуінде,

Елдің де ескі аузында жоқ па екен сыр? – деп білдіреді. Иен далада байбайлап «Құлагер» әнін салып, жалғыздықпен дос болған Арқаның еркесі Ақан сері екенін айта келе, ақын жайына ауысады. Кезінде төренің қасына еріп, ел құрметіне бөленген, жүйрік ат мініп, сұлу сүйген Ақан өзін қоршаған жамандық әлемінен жырақта, өзі аңсаған тыныштықты сұлу Көкшенің даласынан табады. Осылайша Ақан сері жайымен таныстыра келе, сері трагедиясының мәніне үңіледі.

Поэманың «Толғану» атты кіріспесінде-ақ Ілияс Жансүгіров Ақан сері өмір сүрген заман туралы ой толғайды:

Бақ туын тұрғанда ұстап бүгін қазақ,

Көңілі судай тасып, оттай маздап.

Ескі күні елім көрген енді ойласам,

Көрінер кейде қорлық, кейде мазақ.

Ақын мақсаты – ескі өмір салтымен бүгінгі ұрпақты таныстыра отырып, сол заманға деген өз көзқарасын білдіру.

Поэманың бас қаһарманы – Ақан сері Қорамсаұлы. Ақын, ең алдымен, Ақан серімен таныстырып өтеді: Ақан «билік айтқан ел жуаны би» емес, «ауыл торып, ел шулатқан ұры» емес, «мешіт салып, зекет алып, дүниенің нәжісін бойға жаққан молда» емес, тіпті, байдың жалшысы да емес, өз малын баққан қарапайым шаруа да емес. Ақан кім?

Жүйрік ат, сонар саят, қыз-қырқынмен,
Өмірді өткізген жан өз қарқынмен.

Өмірдің ащы емес, тұщысын да

Қызықтап жігіт ойын, қыз күлкіңмен.

Саңлақ ед шыққан мыңнан, озған жүзден,

Көп сұлу көзін сүзген күнді өткізген.

Қызықтың айдынына құлаш ұрып,

Армансыз қаздай қалқып, құдай жүзген...

Текті құс тазалықты қолына ұстап,

Арманы-ақ сұлулықты сүю деген.

Поэманың «Ас» атты тарауында Ақан серінің трагедиясына себеп болған аты шулы Құлагер оқиғасы осы Сағынайдың асы үстінде өтетіндігі туралы айтылады. Асты суреттей отырып, ақын әрі сол тұстағы әртүрлі әлеуметтік топтардың өмірін көзге

елестетеді, әрі сол заманның әлеуметтік сыр-сипаты туралы пікір түйеді. Осы асқа тұлпарын мініп, Ақан да келеді. Мақсаты – Құлагерді бәйгеге қосу. Құлагерді алғаш рет көрген жұрт:

Салпы ерін, сала сүйек, салбыр тірсек,
Қатыбас, қаншыр мойын, ит өндірішек.
Бітімі ойқы-шойқы, орда-шорқы,
Пішкендей жануарды олақ өлшеп.
Алмайды мынау бәйге, жылқы көрсек,
Көк еті кедір-бұдыр, бөлшек-бөлшек.
Көкшетау шолағын да мақтайтын ел,
Осыған ит болайық, бәйге берсек.
Құлаға мініп қоян атар едім,
Мен мұны жүргіншіге сатар едім.
Болғанша асқа күлкі «ат қостым» деп,
Үйімде тыныш қана жатар едім.
Қойшыға мен мінгізіп қояр едім,
Семіртіп мен соғымды сояр едім.
Кемпірдің азасына әкеп салып,
Бата оқып, ет, қымызға тояр едім.
Сүйегі – сиыр сүйек, қиқы-жиқы,
Сал бөксе, жазық бауыр, ұзын тұрқы...

Осы ма даңқы шыққан Құлагер? – деп,
Ас тегіс Ақан атын қылды күлкі.

Тұлпардың мықты тегін тек Күреңбай
сыншы ғана танып:

Жаман сұрқы,

Алдынан ұмтылғанда аң құтылмас,

Артынан жөнелгенде жетпес жылқы! –
деп жұрт таңғаларлық баға береді.

Бәйгеге 1300 жүйрік қосылмақ. Олар
Сырдың Қызқарасы, Жарылғаптың жирені,
Семейдің Сұрсеркесі, Алатаудың Аққанат
Кері, Балқаштың бейпіл Бөртесі, Алтайдың
серпінді Көктұйғыны, меруерт жалдас Шу-
дың Ақсұры, Ұлытаудың Ұбайы, Қаратау-
дың Құмайы, Қыпшақтың Ақбақайы, Қыр-
ғыздың Көктопайы, Ақдиатаудың Аласы,
Көкшетаудың Құласы, Ертістен Елік-құба-
қан, Есілдің Қасқабұласы – осының бәрін
ақын әр жүйріктің нақты қасиетін сипаттау
арқылы береді. Осы суреттеулер мен бей-
нелерді белгілі ат сыншысы Күреңбайдың
көзімен көрсетеді.

Ақын асқа келген түрлі әлеуметтік топты
да көркем тілмен бейнелеп өтеді: былш-

былш қақырынған шалдар, сорпа терін жеңіменен сүртінген, аузы еттен, майдан дамыл таппаған бәйбішелер, шымыраған қобыз даусы мен ыңыранған домбыра үні, құран оқып ысқырынған молда, мата сатқан саудагер, сөз сатып, тиын тілеген өлеңші, сүйек-саяқты дорбасына толтырған қайыршылар, кіжінген кәрі ақын мен сары масадай бала ақын, ақ тамақ, алма бетті арулар, жас жауқазын, сарымсақтай келіншектер, табақ тасып тыным көрмеген жігіттер, жағы сембей зар қаққан жаршылар. Сондай-ақ:

Мал айдап жан-жақтан жұрт оннан,
бестен,
Көп саба келіп жатыр елдей көшкен.
«Жоғалған тоқтым бар» деп бай жүгінсе,
Қойшыға билер отыр кесік кескен.

Шығының, шаңырақ ақың мұнша дескен,
Бір үйде старшиндер құлақ кескен.
Жасауыл анау жерде ат аударып,
Мынау жер жесір дауы дүрілдескен.

Жиылған көп күшіген әрбір тұстан,
Қалмастан қарға, құзғын түгел ұшқан.
Тояттап қазы, қарта, түйе кекірік,
Қып-қызыл билер жатыр қымыз құсқан.

Сопылар тәсібі тартып, құман ап жүр,
Әр үйге «Аллай хақ» деп дуана жүр.
Кемпірі Сағынайдың опыраңдап,
«Кет-кет!» деп дуананы қуалап жүр.

Қарғалар қызыл көрген анталап жүр,
Май шайнап жамбастарды жаңқалап жүр.
Итінеп ет үйлерге ит пен жетім,
«Қай жерден қағамыз?» деп байқап-ақ
жүр.

Мырзалар күміс тұрман шалқалап жүр,
Кедейлер отын шауып арқалап жүр.
Күңіrentіп Сағынайдың кір моласын,
Осындай ас боп жатты Арқада бір.

Осындай кейіпкерлер қатарында әнімен
жұртты таңғалдырып ақын Ақан сері сұлу
сазды әндерін салып, ел қошеметіне бө-
ленді.

Ақан бәйгеге қосылған Құлагердің тізгі-
ніндегі жетім балаға:

Алдыңа бір-екі-ақ ат салып отыр,
Келгенше сонау жердің шамасына.
Бұл айдау – қырғын жорық, байқап отыр,
Барғанша бұлаң құйрық, шайқап отыр.
Жел жақта шаң қаптырма, ұрма, қалқам!
Тек қана тізгін қағып жайқа да отыр...
Ал, күнім, сен де жөнел, аттар кетті,
Шаң басты, жел жаққа тарт, жер мен
көкті.

Ажырап мен сендерден қалдым жалғыз,
Алла, өзің аман келтір екі ермекті!» –
деп батасын беріп, шығарып салады.

Жыланды өзегінен өткен соң атты өз еркіне жібергенде, Қусақ көлін айнала келе Құлагер Көктұйғынмен қатарласа шабады. Мәреге бірінші болып, Көктұйғын – Батыраштың сәйгүлігі, екінші – Айтпақтың күреңі, одан кейін – Шорманның Бурылы келеді. Ал Құлагер көрінбейді. Батыраштың суық қол, ақбоз атты, қара киімді жендеті қыспақ жол, Жыландының жырасында айбалтамен Құлагерді ұрады. Сылқ етіп құлаған Құлагер, жерге доптай домалаған бала, көкке қаны шапшыған Құлагер, шыр-шыр етіп,

Құлагердің мертігуі

аттандаған бала даусы... бір сұмдықтың болғанын іші сезген Ақан, қылаң ат қылт еткенде-ақ солай қарай ұшады...

Көргенде ол манадай сұмдық істі,
Үстіне Құлагердің құлап түсті.

Білмеді не болғанын, айырылды естен,
Аймалап Құлагердің басын құшты...

Ақан трагедиясына табиғат та үн қосқандай:

Аспанда күн күйігіп, күйді қатты,
Өкіріп жел мен жер де жылап жатты.

Ереймен бұлақтары көлге жылап,
Серіге көл күрсініп көңіл айтты.
Құлагер өлімі Батыраштан келгенін сез-
ген халық:

«Кесілсін ердің құны Құлагерге!.. »

«Тартатын тоғыз айып сазаң бар-ды!»

Осындай сөздермен ел киіп кетті,
Қалың жұрт қадала айтып кәрін төкті.

Қазақтың елі-жұрты күңіреніп,

Үстіне қанды қолдың бұлттай шөкті.

Жұрт мұнда тыңдаған жоқ биді, бекті.

Теңіз көп тасығандай толқып кетті.

Кіжініп, ашу қысқан қарапайым халық
Батыраш қылмысын дәлелдей алмайды.

Жұрт көпке тепсінген Батыраш шалдың:

«Есемді ел шапсам да алмай қойман!» –
деген сөзіне төтеп бере алмай, көңілдері

ырың-жырың болып, тарқасады. Атының
басын құшақтап, зар жылаған Ақан сері:

Қош, енді қалдың кейін, Құлагерім!

Тұрмадың жығылғаннан, жылап едім.

Жалғанда саяқ жүріп таяқ жедім,

Көретін күнім шығар бұл да менің... –
деп, атының қу басын өле-өлгенше сақтау-
ға ант етіп, Құлагерінің басын кесіп, жетім

баласын мінгестіріп, қоңыр кешті жамылып, жол жүріп кетті:

Ұзын жол, жұлдыз жарық, жазғы түнді
«Құлагер» деген әнмен күңіrentті.

Ақан серінің бебеу қаққан зарлы «Құлагер» әні тау мен тасты, қыр мен сайды аралап, ен далада шарқ ұрды:

Шер даусы ен далада шықты қатты,
Түн, дала, ел төсекте тыңдап жатты.

Құлақ сап қырда қоян, қорада қой,
Жылқылар жайылыста ішін тартты.

Бесікте бала оянып, ұйып қапты,

Кемпір, шал жамбасына зарлы үн батты.

Қыз, келін қой күзеткен айтақтамай,

Түнгі ауыл зарлы әнді тыңдап жатты...

Талда құс, белдеулерде бедеу қатты.

Зарлы әнін «Құлагердің» жылқышылар,

Сүйеніп құрығына тыңдап қапты.

Ағыл-тегіл аңырап, жұбанбастан Құлагерін жоқтаған Ақан:

Ардақтап ат байлаған бір ағашын,

Қастерлеп Құлагердің ілді басын.

Ақан серінің «Құлагер» әні қазақтың кең даласына тарқап, жұрт: «Сол сұмдық қай-

тып қырда болмасын!» – деп, өткен күнге лағынет айтты.

Сол заманның зұлымдығы мен жауыздығының өкілі ретінде поэмада көрініс тапқан кейіпкер – Батыраш. Ол Ақан серімен майданға ашық шықпай, жар астынан жасырынып келіп, өзінің қара ниетін іске асырады. Батыраш туралы поэмада:

Батыраш бала жастан атқа құмар,
Айқайшыл ат әперген баққа құмар.
Арам ой, ата намыс ұр-шоқпары,
Кір көңіл, сарайының батпағы бар, –
деп айтылады.

Құлагер қазақ даласындағы еркіндік пен бостандықтың, жүйріктік пен сұлулықтың символына айналып, сөзбен сомдалған ескерткіш болды.

«Құлагер» поэмасы арқылы Ілияс Жансүгіров Құлагер өлгенімен, Ақанның жаны жараланғанымен, өні мәңгі жасайды, өнер өлмейді, өнер мәңгілік деген түйін жасайды.

Ілияс Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасы – сюжетті поэма. Поэма сюжетін құрайтын оқиғалар асты бейнелеген тарауларда, ат

жарысын, Құлагердің мерт болуын, сонымен байланысты Ақанның қайғы-шерге көмілуін суреттеген тарауларда баяндалған. Өзге поэмаларға қарағанда, бұл поэманың сюжеттік-композициялық құрылысында ерекшеліктер бар. Ақын «Туған жер» атты

Даналық ойдан дән ізде

Өзі өлгенімен, сөзі өлмейтін ерлер болатыны ежелден белгілі. Ілияс – сол ерлердің бірі. Ол, алдымен, ақын еді. Ақындардың бәрі бірдей есте қала бермейді. Ақын, жазушы деген құрметті атаққа қол созушы көп, жететіндер аз. Ілияс – сол аздың, бірегейдің бірі. Ол арамыздан ерте кетті, аларын түгел ала алмай, берерін түгел бере алмай кетті. ... Әдебиет халқымыздың ең құнарлы рухани азығына, адам жанының тәрбиешісіне айналды. Бұл майданда да шырқап алға кеттік. Алайда Ілиястарға алақтап қарай береміз.

(Ғ. Мұстафин)

тарауда Көкшетауда жападан-жалғыз қайыңды көлеңкелеп отырған қара шалды, оның үстінде ілулі тұрған аттың қу басын әңгімелейді. Осы әңгіме-жұмбақтың сырын айтпақ болып, шегініс жасайды. Бүкіл оқиғаны сол шегініс арқылы береді де, «Аттың азалы әні» деген соңғы тарауда баяғы алдыңғы тараудағы қара шал мен аттың қу басына қайта оралады. Бұл – поэма сюжетін құрудағы қаусырмалы композиция.

Ақан трагедиясын Ілияс Жансүгіров құнарлы тілмен, ерекше леппен жеткізе білген. «Құлагер» поэмасындағы ақынның көркемдік шеберлігі, тілінің аса шұрайлылығы жайлы М. Қаратаев «Қазақ поэзиясының Құлагері» деген ғылыми зерттеуінде: «Мұндағы ұмытылмас сұлу картиналар, айқын, әдемі образдар, шындықтан туған романтикалық леп, бұлақша сылдыраған нәзік лирикалық сезім, серпінді, кең эпикалық құлаш, балы сорғалаған құнарлы бай тіл, ұйқасы сыңғыраған кәдімгі он бір буынды қара өлеңнің мінсіз-мүлтіксіз үлгілері «Құлагер» поэмасын шын мәнінде

поэзияның «сұлу сарайы», Жансүгіров творчествосының биік шыңы деуге толық дәлел бола алады», – деп түйген болатын.

Құлагер

(поэмадан үзінді)

Ақан

Бурабай – бір таза жер «пері» жүрген...
Онда жоқ жын мен сайтан өріп жүрген.
Ағашқа атын байлап көлеңкелеп,
Ақан ғой анда-санда келіп жүрген.

Ақандай осы тауда сері жүрген,
Су ішіп, тауда шие теріп жүрген.
Қайыңдай мінсіз, таудай таза жігіт,
Көң-қоңыр, былапыттан жеріп жүрген.

Жасынан иеленген баласындай,
Талпынып Көкшетауға анасындай.
Көліне бетін жуып, ат суарған,
Арқаның бір сиқырлы айнасындай.

Сұрша тал – сұлу қолдың саласындай,
Қып-қызыл қайың – қыздың баласындай.
Жамылған жанат ішік, мөлдір сұлу,
Көзінің көкше көлі шарасындай.

Кісі емес Ақан төрде билік айтқан,
Ұры емес, ауыл торып, ел шулатқан.
Молда емес, мешіт салып, зекет алып,
Нәжісін дүниенің бойға жаққан.

Ол емес және өзінің малын баққан,
Жалшы емес және байдың отын жаққан.
Кісіні ит етінен жек көретін,
Дау қуып, арыз айтып, биге шаққан.

Төренің тұсындағы қасына ерген,
Өзін ел құрмет қылған көрген жерден.
Жерлерді тоқты сойған топыр қылып,
Сал сүрей, саңлақ мініп, сұлу сүйген.

Жүйрік ат, сонар саят, қыз-қырқынмен,
Өмірді өткізген жан өз ырқымен.
Өмірдің ащы емес, тұщысын да,
Қызықтап жігіт ойын, қыз күлкімен.

Саңлақ ед шыққан мыңнан, озған жүзден,
Көп сұлу көзін сүзген күнді өткізген.
Қызықтың айдынына құлаш ұрып,
Армансыз қаздай қалқып, құдай жүзген.

Солардан келе-келе жаны безген,
Өмірде әлсіздігін әбден сезген.
Сезгір жан, нәзік көңілін азап алып,
Жабырқап, жапан түзді жалғыз кезген.

Адамнан, айналадан, күйіркеден,
Бой тартып, ел ішінен жиіркенген,
Безінген біржолата тағы болып,
Аулақтап әсем тауда жүруменен.

Сұлулық жерден өніп, көктен жауған,
Тапқан ол тыныштықты таза таудан.
Шомылып мөлдір көлде, орманда ұйықтап,
Жақсы жер жұмбақ жанын аялаған.

Қарағай, қайың, талдар – қалың орман,
Тау мен тас жеке жанға болған қорған.
Қиқулап өлең айтып, күйлер тартып,
Сері үшін құс, көбелек қылған думан.

Таза тас сияқтанған күміс кесек,
Жапырақ секілденген таза төсек.
Жүрегін жуықтаса жаралаған:
Кір өмір, тікен тұрмыс, улы өсек.

Ақынды сол күндегі сопы десек,
Әсем тау оған құбыла, Меккеге есеп.
Ән – азан, әдемі сөз – намаз болып,
Кітап боп көңілін ашқан гүл – бәйшешек.

* * *

Тамсантқан әніменен кәрі, жасын,
Демейміз елге Ақанды сөз қылмасын.
Әңгіме Ақан емес, Құлагер ғой,
Осынан бастамақшы ек сөздің басын.

Ендеше, көлденең сөз былай қалсын,
Қызықсыз қысыр сөзге кім айналсын.
Көңілін көркем таудың жайлауына
Шығарып, сері салтаң кете барсын.

* * *

Ас

Басталды әңгіменің былай, басы,
Болды оған жетпіс, сексен жыл шамасы.
Арқада Ерейменді мекен еткен,
Керейде Сағынайдың болыпты асы.

Қар кетті, көк жетілді, ағаш мүлги,
Жетіпті Сағынайдың жылы жылжи.
Қар жұқа, қысы жақсы, жер соны боп,
Сол жылы Арқа елінде болып ед күй.

Қатарлап қаладайын үйлерді ылғи,
Көше боп көк майсаға тігілген үй.
Айтылған қыстай сауын, ұлы дүбір,
Хат алған неше дуан, болыс пен би.

Әр елдер тұрғы-тұрғы, алыс, жақын,
Жаратып келіп жатқан дәмелі атын.
Бас қосқан неше дуан ақтарылды ас,
Жалпақ жұрт түгел естіп жатты даңқын.

Әйтеуір әудем жерге шаба алатын,
Бұл астан қалдырған жоқ қазақ атын.

Қалмастан қаладағы биржевойлар,
Саудагер қалдырған жоқ тағалы атын.

Керейдің ас болған соң осы шалы,
Ағылды алуан жүйрік қосылғалы.
Қаптасты құмырсқадай қырға қазақ,
Ас емес, шегірткенің жосылғаны.

Қараөткел келіп жатыр, Қарқаралы,
Кереку, Баян, Семей, Торғай – бәрі.
Жетісу осында кеп құйып жатыр,
Арқаға аунап шөкті Қаратауы.

Әр жақтың қошқарлары, марқалары,
Әр жерде ауыр қотан, алқалады.
Жиылды Сағынайдың сорпасына,
Асын жеп, атын шауып тарқағалы.

* * *

Құлагер

Қайырып қыстай баптап Құлагерді,
Осы астың дақпыртына Ақан келді.
Мінгізіп бәйге бала, жайтаңдатып,
Ауылына ас бергеннің тақау келді.

Араға алты қонып алыс жерді,
Алып ед жайлап жүріп Ақан сері.
Хабары Құлагердің осы жаққа,
Келуші ед еміс-еміс көптен бері.

Көз тігіп, тұрған күтіп Көкшетауға,
Даяшы шапты алдынан қарсылауға.
«Қош келдің, сері!» деген сәлемменен,
Түсірді Ақанды әкеп ақ отауға.

Дегендей: шешен – дауға, батыр – жауға,
Жүйрікті – бәйгеге, – деп бағалауда.
«Дүлдүлі Көкшетаудың келді, – десті, –
Топ жарған талай елге салған сауға».

Кермеге қойды байлап Құлагерді,
«Маңайдан жан жүрмесін», – деді сері.
Көзінен неге таса қылсын Ақан,
Іргені ат жақтағы түргіздірді.

Дегенге «Көкшетаудан Құла келді»,
Көруге ынтызар боп ел жүгірді.
«Біреудің тіл мен көзі тимесін», – деп,
Дұға оқып, Ақан жерге түкірінді.

Дауысы бұрын жеткен Керқұланың,
Дегенге «Келді» түрді ел құлағын.
Ас тегіс алды, артына қалды үймелеп,
Көруге Көкшетаудың Кер пырағын.

* * *

Сыншының келіп көрді отыз-қырқы,
Күреңбай көріп деді: «Жаман сұрқы,
Алдынан ұмтылғанда аң құтылмас,
Артынан жөнелгенде жетпес жылқы!»

Сөзіне Күреңбайдың жұрт таң қалды,
Не сыншы, не сұңғыла ортаға алды.
Жылқының қырағысы, шежіресі –
Күреңбай көзін сүзіп тұрып қалды.

Күреңбай көзі тұнып көп қадалды,
Айналып алды-артына көзін салды.
Естуге Күреңбайдың байлау сөзін,
Тарқамай көптің тобы тұрып қалды.

Күреңбай көріп тұрып артын, алдын:
«Жануар жүйрігі екен жылқы малдың,

Жері ұзақ, күші алдында өрен жүйрік,
Бітімі өзі айтып тұр жануардың.

Келіскен кескін мынау, омыраудың,
Өзі айтар: қаратам, – деп, – қазақ
қауымын.

Сом аяқ, быртық бақай, болат тұяқ,
Тасындай шұбар ала Көкшетаудың.

Тәует бас, қамыс құлақ, қуарған жақ,
Құлан жал, бұлан мойын, қой
жұтқыншақ.

Қоян жон, жазық жая, жауырынды,
Құс топшы, қос шынтағы қалқыңқырақ.

Сіңірлі, жер соғарлы, аяғы тік,
Түлкі төс, тазы тізе, ит жіліншік.
Шашақты, шақпақ етті, аласа ұршық,
Құндыздық қалай біткен құйрыққа дүп?

Шүйделі, шоқтығы өргек, шідерлігі,
Серке сан, желмаядай тілерсегі.
Тау желін тартса жұтқан талыс танау,
Тынысты кенде жатыр кеңірдегі.

Жүрсе де жаздай құры болмайды тоқ,
Кез жарым кесер баста кесім ет жоқ.
Қақпан бел, қалбағайлы, үңгір сағақ,
Шапса – жел, мінсе – жайсаң, тұрса –
селсоқ.

Қанында шығысың мен батысың жоқ,
Ағылшын арғымақтың шатысы жоқ.
Қашаннан қазағымның қолтумасы,
Араптың дүлдүлінің қатысы жоқ.

Маңғұлдың мес аты емес тұқырынған,
Бұл таза швед, шотлан тұқымынан.
Жануар шапса – жүйрік, мінсе – берік,
Озбайды жүгіргенде жылқы мұнан.

Сүйегі жануардың жылқыдан жат,
Бұл емес текежаумыт не қазанат.
Күңкиіп көзге қораш көрінсе де,
Шапқанда шалдырмастай бітер қанат.

Екпіні үй соққандай пысқырғанда,
Шалдырмас көктен құсқа, жерден аңға.

Жықпаса жалғыз қазық жануарды,
Бұл әзір жеткізбей тұр жылқы малға.

Бұл тұлпар келіп тұрған әбден бабы,
Салбырап тұрғанына деме «жабы».
Маңдайы жарқырап тұр жануардың,
Ашылып тұр осы аста мұның бағы.

Көзімнің көбеймесе бүгін ағы,
Есімнен жаңылтпаса сайтан тағы.
Егер де шын жылқыны мен танысам,
Хақ мұның қырып-жойып бәйге алмағы!»

Көмбе

Тауысып көл қымызды, таудай етті,
Неше күн Ереймен тау етке бөкті.
Күтіліп келген мейман тойынған соң,
Ат шауып, бәйге үлесер мезгіл жетті.

Шаң басып қотарылған жер мен көкті,
Арқаның елі тегіс ат ерттеді.
Қарақшы қалай қарай тартатынын
Хабар қып жаршылар да шауып кетті:

«Ай, әлеумет, жарандар,
Асқа жиын адамдар!
Жарға құлақ салыңыз,
Бірің қалмай, бөріңіз
Айтқанымды біліңіз,
Атқа тегіс мініңіз!
Тарап кетті табақшы,
Солай қарай жүріңіз!
«Көмбе қайда? – десеңіз,
Көзді салып көрсеңіз:
Өркеш-өркеш көрінген,
Орғылап су төгілген,
Балдырғаны білектей,
Балаусасы жібектей,
Бүлдіргені көнектей,
Ерейменнің тауында,
Егізқызыл баурында,
Жоламанның қасында,
Жыландының басында,
Көк жайдақтың шенінде,
Боз ойнақтың белінде,
Қайындының дөңінде,
Қарақұсақ көлінде,
Сонда бәйге төбеге

Жиыласыз көмбеге!
Халқым, солай жүресіз,
Қарақшыға ересіз.
Тоғыз дуан тоғысқан,
Сегіз дуан бас қосқан
Сердебені көресіз!»

Жаршылар осылайша кетті сарнап,
Бәйгенің болар жерін жұртқа жарлап.
Қара жер қайысқандай қалың жиын,
Қыбырлап құмырсқадай жүрді қаулап.

Лек-лек топ, ағытылды адам аңдап,
Теңіздей толқын жанға толды жан-жақ.
Тұяқтан түтін болып жер менен көк,
Бауырын Ерейменнің басты шаңдақ.

Ат айдау

Ақан да алып шықты Құлагерін,
Салпитып саптыаяқтай төменгі ернін.
Жай тастап төрт аяғын келді тұлпар,
Оңаша жұрттан аулақ тұрды Серің.

Талтайтып жимай тастап тілерсегін,
Салпитып тұрды Құла үлпершегін.
Күреңбай Ақанға кеп сөз айтады:
– Аласың астың алдын, Ақан серім!

Құлаң бір дүлдүл екен жануар-ай,
Жүйрікке қолы жеткен жарығандай.
Саған да ішім ырза, жолың болсын,
Жылқыны жігітімсің танығандай.

– Күткен бір атым еді күнінен тай,
Жолдасым – осы ат менің неше жылдай.
– Ендеше бас бәйгені алып тұрсың,
– Айтқаның келсін, сыншым, аузыңа май!

Батыраш танушы еді бұл да малды,
Құлагер Көк атқа ажал сықылданды.
Алғаш-ақ Құлагерді көрген күні,
Ауырып, ұйқы көрмей ыңқылдады.

Көмбеде Құлагерге тағы барды,
Шықты да алды-артына көзін салды:
«Арқаның албастысы бұл шығар», – деп,
Ішінен Құлагерден қауіптенді.

Батыраш бала жастан атқа құмар,
Айқайшыл, ат әперген баққа құмар.
Арам ой, ата намыс ұр-шоқпары,
Кір көңіл, сарайының батпағы бар.

«Осы ма даңқы шыққан Құла тұлпар?
Сүйегі бөлек екен, сұмдық шығар!
Арқаның алдын алған Көктұйғынның
Алатын әзірейілі осы шығар.
Жануар бітісің де ерек екен!
Сүйегің алқа-салқа бөлек екен!
Көргем жоқ көріп жүріп мұндай атты,
Жүгірсе шаба ма екен, желе ме екен?
Бұл кәпір жылқы ма екен, немене екен?
Осы аста алдымен-ақ келе ме екен?»

Алдына ат салмаған Көктұйғынға
Бір пәле Көкшетаудан келген екен!
Жылқыдай селт етпейді, не мінезі?
Жай, салаң, мінезі ме – бойкүйезі?

Естуші ем сұмырайдың сырттан даңқын,
Жайлы емес, не қылса да келген кезі.
Отты екен жануардың екі көзі!
Перінің пырағы ма мұның өзі?»

Түтігіп, қап-қара боп тұрды Батыраш
Жалғыз-ақ «Қап! Қап!» болып айтқан сөзі.

Осылай айтпағанмен ішінен сыр,
Томсарып Батыраш кеп толғатып тұр.
Кек қайнап, ыза кернеп, жауыққандай,
Қалып тұр қаны қашып, сүлдесі құр.

Шетсіз көп шегіртке жан қыбыр-қыбыр,
У да шу, айқай-сүрең, ыбыр-жыбыр.
Аттырып Ақан атын оқты көзге,
Тұрғанын білсін қайдан ажал құрғыр.

Не қылсын, Ақан оған қарасын ба?
Жау, мейлі, жүре берер жар астында.
Тұмарын Құлагердің шешіп алып,
Сипап тұр аясы мен жаясын да.

Қызыл шыт тартып беріп баласына,
Көп аттың қоя берді арасына:
«Алдыңа бір-екі-ақ ат салып отыр,
Келгенше сонау жердің шамасына.

Бұл айдау – қырғын жорық, байқап отыр,
Барғанша бұлаң құйрық, шайқап отыр.
Жел жақта шаң қаптырма, ұрма, қалқам!
Тек қана тізгін қағып жайқа да отыр...

Ал, күнім, сен де жөнел, аттар кетті,
Шаң басты, жел жаққа тарт, жер мен
көкті.

Ажырап мен сендерден қалдым жалғыз,
Алла, өзің аман келтір екі ермекті!»

Қалың ат, көп баланың арасында,
Құшақтап Ақан сүйді баласын да.
«Қош, аман келгеніңше күтемін», – деп,
Мойнынан құшақтады Құласын да.

* * *

Үстінде Құлагердің қандай бала?
Тастап ек баяндамай оны шала.
Ақанның елден келген бір жолдасы,
Кетелік оны да айта осы арада:
Бұл өзі – елдегі бір жетім бала,
Ақанға бауыр басқан өкіл бала.

Көзіндей Құлагердің күтеді Ақан,
Бейбаққа Ақан сері секілді ана.
Ол кезде жетімдер көп қақтығатын,
Мынаны Ақан сүйіп, жақтыратын.
Асырап аш, жалаңаш қалдырмастан,
Біреуге еліндегі бақтыратын.
Бәйгеге қосар болса Ақан атын,
Мінгізіп бұл баланы апаратын.
Тақымы жетімектің құтты болып,
Құлагер қосқан сайын бәйге алатын.
Құланың біліп алған бала сырын,
Серінің келтірмейтін жөне ашуын.
Қалың ел, аспан, жердің арасында,
Ақан деп білетін ол жанашырын.
Ақан да әкесіндей баласының,
Жоқтығын жоқтатпаған анасының.
Қорғайтын ол өмірде үш-ақ затты:
Құласын, баласын, көз қарашығын.

Сонымен Ерейменге төрт ат кетті,
Төрт бала барған сайын құзап кетті.
Қара үзіп қала берді өзге бала,
Қалғанды қорлық теуіп, ыза ап кетті.

Жүйріктер жүндей сабап жолды түтсін,
Ат солай бара берсін, бұл сөз бітсін.
Келейік көмбедегі көпке тағы,
Сарылып кеткен атты қанша күтсін.

Айғай, шаң аттан шыққан көкке кетсін,
Екпіні жел соққандай дүрілдетсін.
Жел жүйрік Сарыарқаны домбыра қып,
Төрт тұлпар тұяғымен жерді шертсін.
Құлагер жеткізсін бе жекпе-жекке,
Келеді басын тартып, қорқып текке.
Көк атты қағып, соғып омыраумен,
Ағындап келіп түсті Көкөзекке.
Қара жоқ, мыңдаған ат қалды артта,
Өзге аттар әлдеқайда бұл мезетте;
Құланың басын қоя бермек еді,
Кезікті бір тосқауыл осы өзекте.
Қусақтың осы қылта мойнында,
Аттардың шауып өтер жолы мұнда;
Кек кернеп, жасырынып тұрды біреу,
Бір жаман осы өзекте ой қылуға.
Айбалта ырғай сапты қойнында,
Сол еді мылтығы да, сойылы да.

Алтайдың ақылынан ашуы көп,
Арғынның ес болмайды дойырында.
Ақ мылтық – ұшқыр боз ат бар астында,
Жау тұрды жасырынып жар астында.
Жол үсті тасқа біткен қарағанның,
Әлгі тұр атты күтіп дәл астында.
Мінгені боз, кигені қара үстінде,
Құлагер тізгіндеген бала үстінде.
Мылтықтың ауызына ұшқан құстай,
Ағызып жетті жаудың дәл үстіне.
Көрінді ат, келе жатыр Көк ат алда,
Қамшылап шырылдайды бала зорға.
Төбелеп басқа, көзге Тұйғын келед,
Шайқалып, шарқ аяқтап, түсті жарға.
Сияқты Көкті соғып, Құла аларға,
Тосқауыл мұны көрген тұра алар ма?
Көмбеге көрінім жер қалған кезде,
Құла алса, қорлық қатты мұнан бар ма?
Кетіпті тер шүмектеп Көкті жауып,
Құлагер құйысқандас, қылды қауіп.
Терлемей қабағы да Құлагердің,
Келеді іркіп бала, еркін шауып.
Көк атты омыраулайды Құла қуып,
Жендетті ыза ап кетті, ашу буып.

Қанталап екі көзі көрмей кетті,
Қан мұздап сала берді, бойы суып.
Осы өзек – Ақан айтқан мөлшерлі өзек,
Кел деген осы араға тізгін тежеп.
Қайқайып осы өзектен өткеннен соң,
Ұрандап қоя бермек бала безеп.
Қамшылап екі жаққа алма-кезек,
Баласы Көктұйғынның қақты безек.
Көк атты осы арада артқа тастап,
Жөнелер Құлагерге осы кез ед.
Нән, жуан, менмен кеуде, намыс ері,
Суық қол Батыраштың жібергені.
Жалт етті жайдың оты жүрегінен,
Кек қайнап, мұз құйылып жүре берді.
Жаудырды көңіліне аспан селді,
Көк дауыл соқты шайқап Қусақ көлді.
Мергеннің бір маралға көзі түсіп,
Секірген бір киікті қасқыр көрді.
Басынан Ерейменнің соқты боран,
Түйілді қара бұлттай қара қыран.
От болып екі көзі көрмей кетті,
Жауды сел – қар ма, қан ба қабағынан.
Қылуға қауіп-қатер бала мұнан,
Аман ғой ақкөңілдің арамынан.

Бөріні бөрік астынан білмей қалды,
Ойнақтап өте берді жау алдынан.
Суық қол, оқтан ұшқыр, тастан қатты,
Ол өткір Аспаһанның көк болаты.
Қызғаншақ, қиқар кесел, ұрыншақ, өр,
Қаскүнем, қара көңіл жаман таты.
Тұрғаны тығырықтау жердің шаты,
Ақ мылтық – астындағы ақбоз аты.
Ұрымтал жерден оқтай ұмтылғанда,
Бала да білмей қалып, болды қапы.
– А, Құдай-ай! Бере көр! – деп ұмтылды,
Ұйытқып кеп соқты өкпеден жел сықылды.
Қыспақ жол, Жыландының жырасында
Қақтығып бір-біріне ат тығылды.
Сап етіп бердеңкедей кеп ұрынды,
Бере бар, балам, бері шылбырыңды!
Жанасып Құлагерге қалғанында,
Сақ етіп айбалтасы Құланы ұрды...
Шапшып қан шекесінен шыр айналды,
Сылқ етіп Құлагер ат құлап қалды.
Білген жоқ не болғанын, ес қалған жоқ,
Тек бала жерге доптай домаланды.
Құлагер шапшытқанда көкке қанды,
Тек бала шыр-шыр етіп аттан салды.

Жоқ болды ақбоз атты, қара киім,
Тұйғынкөк шыға шауып кете барды.
«Бай-бай, Құлагерім!..»
Қорқырап Құлагер ат жатыр құлап,
Шүмектеп шекесінен қан бұрқырап.
Шіреніп төрт аяқты, танау қағып,
Ыңқылдап өліп барад ат қорқырап.
«Аттандап» өткен жанға қолын былғап,
Баласы Құлагердің жүр шырқырап.
Қалың шаң қаптай шапқан қара-құрық,
Балаға бұрылмайды ешкім бірақ.
Десеңдер қайда Ақандай қыран құсты,
Ол тастап аста тұрған жиылысты;
Болғанын бір сұмдықтың іші сезіп,
Қылаң ат қылт еткенде-ақ бермен ұшты.
Көргенде ол мынадай сұмдық істі,
Үстіне Құлагердің құлап түсті.
Білмеді не болғанын, айырылды естен,
Аймалап Құлагердің басын құшты.
Келер деп үміт қылып алдыменен,
Аты бұл алып келген алыс жерден.
Жат елде жалғыз өзі, сүйген аты,
Серінің санасалық халіменен...
Құлагер қорқырайды қаныменен,
Ақан да шырқырайды жаныменен...

Егіліп, төгіледі Ақан сері,
Зарлаған Құлагердің әніменен:
«Не болды-ай, бай-бай саған, Құлагерім?!
Суалдың, сорлы иеңнің бұлағы едің...
Тірегі көңілімнің бәйтерегім,
Бұл жерге қалайынша құлап едің?!
Бай-бай-ай,
Бай-бай-ай-ай,
Бай-бай-ай-ай,
Ба-а-й-ай,
Бай-ай-ай...
Бай-бай-а-й,
Бай-бай-а-й, Құлагерім...
Шынымен кеткенің бе, Құлагерім!
Қасымда қасынысып тұрар едің.
Баспа-бас қызға бермес жануарым!
Басылар өлгенімше қайтып шерің?!
Құлагер, айналайын, арғымағым!
Осы еді өлмегенге шабар шағың.
Құтсыз көл, Жыландының жарысында
Құшақтап қанды басың зар жыладым.
Құлагер, жаз жайладым, қыс жайладым,
Артына қызды ауылдың көп байладым.
Жеріңе қамшы тимес, пышақ тиіп,
Құшақтап қу басыңды ойбайладым...

Құлагер, айналайын жүлде алғаным,
Басындай Арқарлының күн шалғаным!
Барғанда ақыретке пырағым бол,
Қызығын көре алмадың бұл жалғанның.
Құлагер, құлыныңнан маған біттің,
Төрт бөліп түн ұйқымды баптап, күттім;
Жылқыны қыл құйрықты елде көргір!
Қандай жан, шекесінен қағып өттің?
Құлагер, қолда өсірген құлыным-ай!
Ішінде омыртқамның жұлыным-ай!
Жын ба екен, сайтан ба екен қаза

болғыр,

Қанды қол қастықпенен ұруын-ай!
Құлагер, құлыныңнан керім едің,
Нағашым, сұрағанда беріп едің.
Аттарды Ерейменнен айдағанда
Оқты көз, у құйылғыр, көріп едің».
Осылай Ақан зарлап жылап жатты,
Қайтсін ол, жыламасқа, жанға батты.
Күйінді ол, күңіреніп Құлагерге,
Айырылды ол, аттан – жақсы, достан –
төтті.

Аспанда күн күйігіп, күйді қатты,
Өкіріп жел мен жер де жылап жатты.

Ереймен бұлақтары көлге жылап,
Серіге көл күрсініп көңіл айтты.
Жарлының жалғызы өлсе, жанын ұрар,
Дәл сондай жақсы атына Ақан жылар.

Батыраш

Аттары келіп болып астағы елдің,
У-шуы басылды әбден Ерейменнің.
Төгілді ас Жыландының жырасына,
«Ақанның атыпты, – деп, – Құлагерін!»
Жиылды жұрт басына Құлагердің
Тұлпардың топыр басты жатқан жерін.
Жат жаудың жаны ашымас, бауыры тас
Ішінде қуанбады, жылап Серің.
Ақанға ешкім «Қой!» деп, айта алмады,
Ер көңілін еңірегген қайтармады.
Жазықты сияқтанып жанның бәрі,
Жанына жақындауға бата алмады.
Дұшпаны тұрды ішінде, ұялмады,
Досы да бірге жылап, қия алмады;
Үстіне жұрт жиылып тұрғанында,
Күңіренген дауысын Ақан тыя алмады:
«Құлагер, Ақаныңды қайғы басты,
Қайғысы барған сайын арылмас-ты.

Сан жүйрік, сан тұлпарды мінсем-дағы,
Құлагер енді маған табылмас-ты.
Бай-бай-бай.
Құлагер, атаң – тұлпар, анаң – сұңқар,
Соғып ем семізінде сегіз арқар.
Серігім, жанымдағы жақсы көрген,
Күйігің, қайран атым, қайтсем тарқар!
Құлагер, атаң – тұлпар, анаң – сұңқар,
Соғып ем семізінде сегіз арқар.
Сен едің жан атым да, қанатым да,
Табылмас енді маған сендей тұлпар!
Құлагер, жас күніңнен тайым едің,
Солқылдақ тауға біткен қайың едің.
Бәйгеге Құлагерді қосқанымда,
Бір тайпа ел бәйгесіне байып едің!
Құлагер, жас күніңнен құнаным-ай,
Сүйегің, етің таза бұланым-ай,
Қасыңнан бөлек жерге жатпаушы едім,
Айырылып Ақан сенен, қуардым-ай!
Әкесі Құлагердің жастан соқыр,
Бай-байлап басыңды ұстап Ақан отыр.

Аттың азалы әні

Күн батты, көлеңке алды Арқа жерін,
Кешкі жел жыбырлатты Қусақ көлін.
Қоштасып Құлагерге күңіренді Ақан,
Қайғыртып қасындағы қалған елін.
«Қош, енді қалдың кейін, Құлагерім!
Тұрмадың жығылғаннан, жылап едім.
Жалғанда саяқ жүріп, таяқ жедім.
Көретін күнім шығар бұл да менің...
Бай-бай, бай-бай,
Бай-бай, бай-бай...
Құлагер, қоштасқаным ел алдында,
Жемтігің қалды сенің Жыландыға.
Айырылып жанындағы жалғыз сенен,
Қайтты иең, тұрмаған соң жылады да.
Құлагер, жануарым, пырағым-ай,
Қалдың-ау Ерейменде, шырағым-ай!
Сенікі, менікі емес, қарға, құзғын!
Оқи бер Құлагерге құраныңды-ай...
Көзіңнен айналайын тостағандай,
Қияр ем сені нағып тастағанға-ай;
Басыңды итке неге иіскетейін,
Ерте-кеш құшақтамай жас баламдай!
Құлагер, қош-қош атым, жолдасым-ай!

Мен білдім түнесем де тұрмасыңды-ай.
Тигізбей топыраққа, жоғары іліп
Сақтармын өле-өлгенше қу басыңды-ай!»
Соны айтып Құлагердің басын кесті,
Көргенжан: «Қайтсін шіркін, асыл!» – десті.
Достары: «Қайран ер-ай, обал-айлап»,
Қастары: «Сол сыйымен барсын!» – десті.
Алда бас, арт жағына ұл мінгесті,
Бәйгені өзге қалған жан үлесті.
Бір салып атты бұтқа Ақан сері,
Жамылып жүріп берді қоңыр кешті.

Сөзмаржан

Тұрғылас – замандас, қатарлас

Қаңқу сөз – алыпқашпа сөз, өсек-аяң

Саптаяқ – ағаштан шауып жасалған аяқ, ыдыс

Биржа – сұраныс пен ұсыныс негізінде тауарлармен сауда жасайтын немесе қызметкерлерді жалдаумен айналысатын нарықтық ұйымдастыру формасы. Бұл жерде: **биржевойлар** – саудагерлер

Жеделдеп жетім ұлмен жүріп кетті,
Ұйқысыз ұзақ таңға бүлкілдетті.
Ұзын жол, жұлдыз жарық, жазғы түнді
«Құлагер» деген әнмен күңіrentті.

* * *

Сорлы Ақан «Құлагер» деп жылап, күйген,
Елдің ол құлағына жылы тиген.
Болса да мейлі сері, мейлі пері,
Ақанның аты мен жұрт әнін сүйген.
Қайтқанда басты өңгеріп, сонау түннен,
Ән алған қалың қазақ қайғылы үннен.
Қағып ап қыз, келіншек күзеттегі,
Жылқышы жылқы ішінде салып жүрген.
Сорлы Ақан күңіrenіп қайтқан шақта,
Күңіrenіп Ерейменде өлген атқа.
Алатау, кең даланың Қыр, Сырында,
Ән тарап жатты осындай Арқа жақта.
Аты өліп, астан Ақан шаршап қайтты,
Ауылға оның әнін малшы ап қайтты.
Ел-елден Ерейменге жиылған жан,
Еліне «Құлагер» деп, ән сап қайтты.
Жұрт жоқтап қапыда өлген қайран атты,
Әр жақта ел бұлбұлы сайрап жатты.
Ішегі домбыраның сыңсып жылап,

Әншілер «Құлагерге» бай-байлатты.
Құланы мақтады жұрт «мал басы» деп,
Тыңдады Ақан әнін «зарласын» деп.
«Қазақтың бір аяулы атын атқан
Барша жұрт Батырашты қарғасын» деп.
Ақанды айтпаса да «қолбасы» деп,
Аяды «Құлагердің жолдасы» деп.
Лағынет оқыды әнмен өткен күнге,
«Сол сұмдық қайтып қырда болмасын!»
– деп.

Тілінің байлығы, тазалығы, мөлдірлігі мен бейнелілігі жағынан «Құлагер» – қазақ поэзиясындағы ең үздік поэмалардың бірі. «Құлагер» дастаны – ақын туралы, оның тағдыры десек те, оның негізгі өзегі – Ақан

Бағалы дерек

Атақты «Құлагер» поэмасы неміс тіліне қазақша түпнұсқасынан тікелей аударылып, Қазақстан – Гете институтының қолдауымен «Büchergilde» (Германия) баспасында басылып шықты.

(Д. Нұржігіт)

трагедиясы арқылы әлеуметтік орта және замана лебі, қуанышы мен қайғысы кең көлемде жырланған ірі лиро-эпикалық поэма.

«Ілияс поэзиясы – терең ойдың, үлкен сезімнің поэзиясы. Ол – өрен жүйрік, асқақ ақынның тегеурінді талантынан туған жоғары идеялы, шыншыл, ұшқыр қиялды, қуатты поэзия. Ыстық жүректен қорғасындай балқып, төгіліп, алуан сырлы бейнені қорытқан салмақты, салиқалы поэзия», – деп М. Қаратаев айтқандай, ақын шығармалары халықтың қажымас қайраты мен рухын көрсетеді. Ілияс «Күй» атты поэмасында «Ақкөбікті» аңыратқан, боздатып «Бозіңгенді» күңіrentкен, жарқабак, сида, арсақай, сар шұбар, жарықшақ, үні тозған, қаңсыған» Молықбай күйшінің өнері туралы жырлаған. Поэманың басты кейіпкерін ақын:

Қобызшы Молықбай шал Матайдағы,
Матайда Кенже, Тұңғат, Сақайдағы,
Қазақта қобызшының қалғаны сол,
Жорға еді маймаңдаған бақайшағы, –
деп таныстырады.

«Бозиңген» күйінің шығу тарихы туралы шал ертегісін поэма арқауы еткен ақын ботасынан айырылған бозиңгеннің зарын:
Артына қарай-қарай, боздай-боздай,
Құба құм, қоңыр түнді күңіrentкен.
Боздаған ботасына зар илеген,
Қозғалған қоңыр іңірді әлдилеген.
Екі көз жасты өзендей сорғалатып,
Төрт табан құмды қосып нан илеген.
Сыр суы көңілі босап сыңқылдаған,
Аспанда қаз бенен қу қыңқылдаған.
Тұнжырап жиде, жыңғыл дым үндемей,
Күйініп көкте жұлдыз, жел жылаған, –
деп сөз маржанынан күй толғайды. Күй құдіретін:

Сөздің көркі – мақал

Өнерлі өрге жүзер.

Өнер – таусылмас азық,
Жұтамас байлық.

Өнерліге өлім жоқ.

Ақыл көпке жеткізер,
Өнер көкке жеткізер.

Күй күшті, тауды-тасты бұзатұғын,
Талқандап тас кереңді үн оятып,
Күй күшті, істі, еңбекті сүйдіретін,
Тамырын тас емшектің идіретін.
Жарлының тілек күйі, жүрек күйі,
Өмірді бүлдіретін, күлдіретін.
Жарлы жұрт жаны сүйіп тыңдаған күй,
Мұратқа енді осылай жетем деген, – деп
білдіреді.

I. Жансүгіровтің «**Күйші**» поэмасы – өнердің мәні мен мақсатын толғайтын әлеуметтік-психологиялық поэма. Поэма оқиғасы Арқадан Алатауға ауып келген хан Кененің ордасындағы тойда Сарыүйсін руынан шыққан домбырашы жігіттің күй тартып, елді елтуін суреттеуден басталады:

Толқынтып тоқсан күйді дүрілдетті,
Көңілді бірде шымшып, бірде қасып.
Екі ішек жүрек жарып, көңіл ашып,
Бірде ойнақ, бірде баяу сыбырласып,
Зарлы күй, ащы күйдің, тәтті күйдің –
Бәрін де лақылдатып төгіп-шашып.

Күй құдіретінің күшін адам жаны ғана емес, бүкіл табиғат та сезінгендей болады:

Табиғат тып-тыныш бола қалды.
Қырдағы қоян, құлан құлақ тігіп,
Қамыстан жолбарыс та ыңыранды.
Күн тыңдап кірмей тұрды ұясына,
Бұлт тыңдап, мінбей тұрды тау басына.
Мақұлық жерде, көкте маужырады.
Қараған бір жан болмай шаруасына.
Су ақпай, жатты толқып арнасында,
Қарғалар қалқып қалды жар басында.
Сүйсініп домбыраны тыңдады жұрт,
Тырп етпей тілеулес боп зарласынға.
Күйшінің өнеріне тәнті болғандардың
бірі:

Қарашаш – ақылы дария, алтын басы,
Әйелдің ақсұңқары, ханзадасы.
Өз басын мың қараға теңгермейтін,
Кененің кеңесінде ақылдасы –
күйшіні басы бүтін ағасынан сұрап алады.
Сорлы күйшінің азат басы құлға айналып
кете барады.

Біртіндеп айналасымен танысқан күйшіге
алғашында айдаһар болып көрінген ханша-
ның сұлулығы оны есінен тандырады:

Қара қас, қылаң қабақ, керқұба қыз,
Қара шаш, алма сағақ, құралай көз.

Сырықтай ордадағы сымдай бойы,
Тал шыбық, қыпша белдің өзі нағыз.
Түлкі қыз қызыл алтай, кер марал қыз,
Ақ қоян, бозша байтал, ақша нар қыз.
Күлкісі тау бұлағы төгілгендей,
Сөйлесе меруерт, маржан себілгендей.
«Алғандай жерден пішіп» деген сұлу,
Көркіне көз тойынып семіргендей.
Айырылды күйші есінен қызды көріп,
Кірпігін қақпай қалды көзі төніп.

«Тарт, күйшім!» – деген ханша жарлығын естіген күйшінің ойындағы тоқсан күйдің барлығы да жоқ болып кетеді. Ақын күйшінің толғанысын:

Бақсыдай жыны буған буынды күй,
Жынданды... Қыздан өзге күй келмейді.
Жүйрікке тышқан тиді, жүгірмейді,
Домбыра таңқ-тұңқ етіп, күй білмейді.
Есалаң... Ескі күйдің бірі түспей,
Не тартып, не қойғанын білген де жоқ.
Саусақтар шаппақ түгіл желген де жоқ,
Пернеге әлі бір күй келген де жоқ, –
деп суреттейді.

Бір мезетте күйші тыңнан бір тосын күйді ағытады. Оның қызға деген ғашықтық се-

зімі күй болып төгіледі, күйші сұлуды сүйу үшін құс та, қыран да, пері де, жел де, су да, түлкі де, аспандағы күн де, білегіне салатұғын күміс пен алтын да, көктегі жұлдыз да болғысы келеді. Күйшінің өкініші мен күйінішін: «Тумаған төре заттан – сорымдағы, Туғаным, өттеген-ай, Сарыүйсін боп!» дегізіп, ақын әлеуметтік теңсіздікті көрсетеді. «Тоқсан күйдің торабынан айырылған» күйші талай күндерді сарайда өткізіп, талай күйлерді шертеді, бірақ оның тартатыны – «бір-ақ күй – қыз күйігі Қарашаштың». Ханша да «домбырадан сыр тартып», «ала өкпе болды». Күй құдіреті Қарашашты да махаббат жалынына шарпытады.

I. Жансүгіров поэмада күйшінің трагедиясын суреттеумен қатар, ел басқарған хан мен бектерге деген өзінің көзқарасын да білдіреді:

Баласы Абылайдың Кене ме екен?

Сорыма Құдай айдап келген екен.

Нашардың қанын сорып, жанын жеген,

Хан емес, қара қабан деген екен!

Апырмау, елге осылар төре ме екен?

Төрелік елге дұрыс бере ме екен?
Қой болдым қорасына келіп сіңген,
Құл болып осыларға өлем бе екен?
Бұлардың жүрген жері бүлік екен,
Қан сорғыш, қаралардың сүлігі екен.

Ақын «Күйші» поэмасында әділетсіздік пен зорлық-зомбылықты жеңген ұлы күш – өнер деген идеяны «тамаша суреттер, поэтикалық көркем образдар арқылы терең толғап жеткізген, сонымен қатар онда ондаған күйлердің әлеуметтік мәні, тарихи негіздері, эстетикалық нысанасы ашылып, олардағы образдар, суреттер айқындалған. Бұл теңдесі жоқ ғажайып поэмада: күй – өлеңге, өлең – күйге айналады. «Күйші» поэмасы – романтикалық сарында шалқыған шабытпен, поэзиялық құдіретті қуатпен жазылған, қазақ әдебиетінде теңдесі жоқ үздік туынды».

Домбыра үні – қапастағы жүрек пен алып ұшқан көңіл үні. Өнер тақырыбын «Домбыра» деген өлеңінде жалғастырады. Домбыраның тілі мен құдіретін:

Домбыра, сенде мін бар ма?
Мінсіз болсаң – тіл бар ма?

Тіл жоқ деуге бола ма,
Тілден анық үн барда?
Домбыраның күші мол
Көмейінде күй барда, –
деп суреттейді.

Ақынның драма саласындағы еңбектеріне «**Кек**», «**Исатай-Махамбет**», «**Түрксіб**» пьесалары жатады. І. Жансүгіров шығармашылығында халықтар бірлігі, ынтымағы ерекше орын алады. «**Москва-Қазақстан**», «**Гималай**» өлеңдері – соның куәсі.

Ақынның көптеген өлеңдері жастарға арналған. «**Жас бұлбұлдарға**», «**Жастар**», «**Жалпы жасқа**», «**Жастар ұраны**» сияқты өлеңдерінде жастарды білім алуға, өнер үйренуге, оқуға шақырады. Ақын өз ана тілін:

Қадірлі, бағасы алтын анам тілі,
Сенімен бағаланған балаң түрі.
Төрт бөліп түн ұйқысын жұбатам деп,
Сенімен әлдилеген анам мені, –
деп жоғары бағалаған.

Қасиетті Отан тақырыбы «Жетісу суреттері» деген өлеңдер топтамасында берілген:

Жер таппан жерге жетер, Жетісуым,
Күркілдек, Көксу, Лепсі, Іле, Шуым...
Жетісу, кеудең – асқар, аяғың – көл,
Қоңың құм, мықыныңда бар сексеуіл, –
деп мақтанышын білдіреді.

I. Жансүгіров – қазақ әдебиетінің дамуына үлкен үлес қосқан дарын иесі. Оның шығармалары, поэзиясы ауыз әдебиетінен нәр алған, халықтың қажымас қайраты мен рухын көрсетеді.

«Жасынан ән-күйді терең сезініп, жанымен түсінетін Ілияс әдебиетке ән-күйдің құдіретті күшінің туын көтере шықты. Ілиястың екінші бір ерекшелігі – поэтикалық тілінде. Тілінің көркемдігі, сөз образдарының байлығы жағынан Ілияс қазақ әдебиетінде айрықша орын алады», – деп Қажым Жұмалиев атап көрсеткендей, Ілияс Жансүгіровтің төл әдебиетіміздегі орны мен әдеби мұраларының маңызы зор.

Ілияс Жансүгіров – қазақтың көрнекті жазушысы, қазақ әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі, қоғам қайраткері.

Бағалы дерек

Ілияс Жансүгіров аударма саласында да жемісті еңбек етті. А. С. Пушкиннің өлеңдерімен қоса «Евгений Онегин» романын тұңғыш рет қазақ тіліне толық аударды. М. Ю. Лермонтовтың, А. М. Горькийдің, Н. А. Некрасовтың, В. В. Маяковскийдің туындыларын қазақ жұртшылығы ана тілінде оқуға мүмкіндік алды. Әлем әдебиетінің ұлы тұлғалары Гейне, Гюго, Петефи шығармаларын, Эжен Потьенің «Интернационалын» қазақ тіліне аударды.

(Қ. Аллаберген)

Даналық ойдан дән ізде

Осынша толағай тереңдікті, қазақ халқының алғыр бітім-болмысын, бояуы сорғалаған тіл байлығын, алуан түрлі теңеулер мен қилы құбылыстарын, орасан күш-қуатын, тегеурінін, қазақы тілдің көркемдігін басқа авторлардан іздеп табу қиын.

(Г. Бельгер)

Ілияс Жансүгіров – халық аңыз-әпсаналарының буырқанған қайнар көзінен қуат алған ақын. Қаламгердің терең тынысты, танымдық шығармалары туған өлкесінің ғажайып сұлулығын танытады. Жетісу өлкесін жырлағанда тау өзендерінің лебін, қарлы мұзарттардың ұлылығын, тұнып тұрған табиғаттың шетсіз-шексіз жаратылысын паш етеді.

(В. Рождественский)

Ілияс поэзиясындағы мөлдір арнаның бірі – табиғат лирикасы. Туған жерін, елінің тау-тасын, өзен-көлін беріле сүйген патриот ақын қоршаған ортаның ғажап сұлулығынан өз шабытына нұр алып, сан алуан бояулары буырқанған ғажап суреттер салды. Бұлардың ішінде нақты географиялық адресі танылған («Ағынды менің Ақсуым»), табиғаттың бір суреттегі көрінісін бейнелейтін («Ақшам», «Бұлт», «Желді күн», «Жазғы таң»), құбылысты көз алдыға әкелетін («Жауында», «Жел», «Тас») сан алуан үлгілері бар. Натюрморт, этюд, эскиз сипатындағы туындыларда-

ғы ойлар, символдық бейнелер, ишарат образдар философиялық идеяларға жетелейді, көп мағыналы сарын-әуездерді тудырады.

(Р. Нұрғалиев)

Артық болмас білгенің

Қазақтың бұрынғы әдебиетімен қоса, қисса, аңыз түрінде қазақшаланып жеткен Шығыс әдебиетімен ғана таныс Ілияс 22 жасында Абай өлеңдерін оқып, қайран қалады. «Оған дейінгі көрген, оқыған әдебиетімнің бәрін Абай кітабы жоққа шығарғандай болды. Ойым ояна бастады. Қанбай, қайта-қайта оқи беретін болдым. Өзімде бір түрлі сергектік, сілкініс болды, жүрегім де жаңалық сезгендей», – деп жазады Ілияс Жансүгіров «Қысқаша өмірбаянында». Ол енді данышпан ақын жинағын қолынан тастамай оқиды, жаттап та алады.

(«Қазақ күнпарағы»)

Білу

1. Ілияс Жансүгіровтің өмірі мен шығармашылығы туралы не білдіңдер?
2. Әдебиетке деген қызығушылығының ояну себептері қандай?
3. Ақын қандай қызметтер атқарады?
4. Тұңғыш кітабы қандай атаумен жарық көреді?
5. Алғашқы өлеңдер жинағы қалай аталады?
6. І. Жансүгіров қандай поэмалардың авторы?
7. Ақынның өнер тақырыбына арналған қандай шығармаларын білесіңдер?
8. «Құлагер» поэмасындағы Ақан қандай кейіпкер? Дәлелді жауап беріңдер.
9. Батыраш қандай кейіпкер? Поэмадан мысалдар келтіріңдер.
10. Асқа келген қонақтарды ақын қалай бейнелейді? Аста қазақтың қандай салт-дәстүрлері көрініс береді?
11. Құлагерді Күреңбай сыншы қалай сипаттайды? Оқып беріңдер.

Түсіну

1. І. Жансүгіров неліктен «жыр Құлагері» атанған?
2. «Құлагер» поэмасында ақын өз заманының қандай өзекті мәселесін көтерген? Неліктен?

3. «Құлагер» поэмасы сюжетінің композициялық ерекшелігі неде?

4. Ақанның асқа Көкшетаудан жалғыз келу себебі қандай?

5. Батыраштың Құлагерді өлтірту себебі неде?

6. Құлагерді алғаш көрген жұрт оның бәйгеден озып келуіне сенімсіздік білдіреді. Неліктен?

7. «Құлагер» неліктен сюжетті поэмаға жатады? Дәлелді жауап беріңдер.

Қолдану

1. Ілияс Жансүгіровтің өмірі мен шығармашылығы туралы ұсынылған кестені толтырыңдар:

«V» – білемін, маған таныс ақпарат	
«+ –» – мен үшін жаңа ақпарат	
«– –» – мен үшін түсініксіз ақпарат	
«? –» – мені таңғалдырды	

2. Парталастарыңмен ақын, оның шығармашылық жолы туралы диалог құрыңдар.

3. «Құлагер» поэмасын мәнерлеп, түсініп оқыңдар. Өлең мәтінін қарасөзбен жазып шығыңдар.

4. Поэма кейіпкерлері туралы кесте толтырыңдар:

Ақан сері	Құлагер	Батыраш	Сыншы	Халық
Қандай?				

5. Ақан серінің тарихи бейне екеніне дәлелдер келтіріңдер.

6. Ақан серінің трагедиялық кейіпкер екенін поэма мазмұнына сүйене отырып дәлелдеңдер.

7. Хрестоматиядан бәйгені, Құлагерге жасалған қастандықты суреттеген эпизодтарды тауып оқыңдар, мазмұнын ашатын тірек сөздерді теріп жазыңдар.

8. Хрестоматиядан Ақан серінің азалы «Құлагер» әнінің дүниеге келуі суреттелген жерді оқыңдар. Ақан трагедиясын қандай сөздер арқылы сипаттар едіңдер?

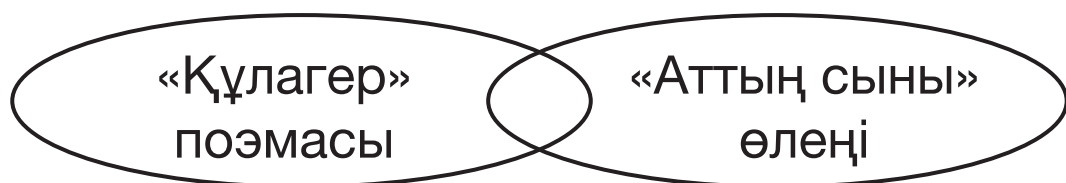
9. «Құлагер» поэмасын сюжеттік-композициялық құрылысына талдаңдар, әр бөлікке атау беріңдер, әр тараудың түйінді ойын анықтаңдар.

10. Поэмадан құбылту мен айшықтау түрлеріне мысалдар келтіріңдер.

11. Қазақ жылқысының тарихы туралы не білесіңдер? Қосымша мәліметтерді ғалым А. Тоқтабайдың «Қазақ жылқысының тарихы» атты еңбегінен алуларыңа болады.

Талдау

1. «Құлагер» поэмасындағы Құлагер мен Абайдың «Аттың сыны» өлеңіндегі аттардың сипатын салыстырыңдар. Атты суреттеудегі Абай мен Ілияс үндестігін анықтаңдар. Екі жүйріктің ұқсастықтары бар ма? Венн диаграммасы арқылы көрсетіңдер.

2. Ақан сері мен Батыраш образдарын салыстырыңдар.

Жинақтау

1. І. Жансүгіров шығармаларын тақырыптарына қарай топтастырыңдар.

2. «Құлагер» поэмасының тақырыбы мен идеясын анықтаңдар.

Бағалау

1. Поэмада суреттелген Ақан тағдыры сендерге қандай ой тастады?

2. Адамдар арасындағы бақталастық, қызғаныш туралы не білесіңдер? Ойларыңмен бөлісіңдер.

3. Ақан трагедиясының сыры неде? Пікірлесіңдер.

4. Егер Ақан Сағынайдың асына бармаса, Құлагер мен Ақан тағдыры қалай болушы еді? Ақынның жан серігі – Құлагерден айырылу себебі неде деп ойлайсыңдар? Ойларыңды білдіріңдер.

5. Ақан сері мен Батыраштың алғашқы кездесуін поэмадан тауып оқыңдар. Бұл кездесуден қандай ой түюге болады?

6. Батырашқа мінездеме беріңдер. Ол Ақанға неге ызалы? Батыраш Құлагерді алғаш көргенде өзін қалай ұстайды? Неліктен? Батырашқа бүгінгі күн тұрғысынан қандай баға берер едіңдер? Поэмада Батыраштарға ауыл адамдары өз үкімдерін айтады. Ал сендер қандай үкім шығарар едіңдер?

7. Ақанды халық қалай бағалайды? Оны қай өлең жолдарынан көруге болады?

8. Қалай ойлайсыңдар, қазіргі заманда Құлагердей жүйрік аттар бар ма? Ат баптау, бәйге өнерінің қазіргі даму жағдайы қандай?

Артық болмас білгенің

Қазақ ақыны Ілияс Жансүгіровтің баласы Саят Жансүгіровтің «Азаттық» радиосына берген сұхбатында ол әкесінің және отбасының қилы тағдыры жайлы әңгімелейді:

«Әкем ол уақытта Жазушылар одағын басқарған. Қазақтың салтымен жаз шығартаудың бөктерінде киіз үй тігіп, сонда демалады екен. Сол жақтан ұстап әкеткен. Қаладағы үйін тінтіп, құжаттарын, шығармаларын алып кеткен. Кейбір шығармаларының қайда екені әлі күнге белгісіз. Әкемнің шығармаларын, басқа да заттарын арбаға тиеп әкетіп бара жатқанда Сапарғали Бегалин көріп қалып, жүгіріп барып, әйтеуір әкемнің бір кітабын алып кетеді. Ол әкемнің «Құлагер» поэмасы екен. Сөйтіп, «Құлагерді» сақтап, әкем ақталған кезде Фатима Ғабитоваға әкеліп табыстайды.

1938 жылы 26 ақпанда әкемді, Бейімбет Майлинді және тағы басқа көптеген азаматтарды түнде атқан да, Алматының

түбіндегі Жаңалыққа апарып, құлағалы тұрған үйлердің іргесіне тастап, үйдің қабырғаларын үстеріне құлатып кете берген.

Бірақ туыстарына «олардың бәрі айдалып кетті, олармен қатынасуға болмайды» деп айтып, бәрімізді алдап келді. Қай жаққа айдалғанын тағы айтпайды.

– Әкеңіздің сақталмаған қанша шығармасы бар деп ойлайсыз?

– Оншақты болады. Соның бірі – «Мұзқала» деген шығармасы. Бұл – Голощекиннің қазақ жерінде «Кіші қазан төңкерісін» жасаймын деп, халықты аштыққа ұшыратқан саясатын әшкерелейтін шығарма. Бір жазушы, атын ұмытып отырмын, сол кісі «Мұзқаланы» тауып, бастырып, ол туралы мақала жазған. Алайда осы күнге дейін мен мұрағаттан іздеп таба алмай келемін».

I. Жансүгіровтің «Күй», «Күйші», «Құлагер» поэмаларын, «Исатай-Махамбет» пьесасын, Ш. Қыяхметованың ақын туралы «Аңызға бергісіз ғұмыр» атты естеліктер жинағын оқыңдар.

ӘДЕБИЕТТАНУ ТЕРМИНДЕРІНІҢ СӨЗДІГІ

Автор – әдеби шығармаларды тудырушы нақты тұлға.

Азаматтық лирика – лириканың заман жаһын, әлеуметтік мәселелерді қозғайтын үлкен бір саласы. Өмір жөнінде, халықтың тағдыры туралы ой-толғамдар ақынның өз көңіл күйімен терең ұштасып, өзінің өмірге қатынасын суреттеу арқылы көрінеді.

Айтыс – халық ауыз әдебиетінің ерекше бір түрі. Айтыс – сөз сайысының, өнер жарысының жоғары түрі. Айтыс түрлері: бәдік айтыс, жануарлар мен адам айтысы, жұмбақ айтыс, салт айтыс. Салт айтыстың екі түрі бар: қыз бен жігіт айтысы және ақындар айтысы.

Ақ өлең – өлең тармақтары соңындағы сөздердің дыбыстары үйлеспей, қабыспай, ұйқасы белгісіз қалыпта, «ақ» күйінде қалған ұйқассыз өлең үлгісі.

Ақын – поэзиялық туындыларды ауызша суырыпсалма түрінде немесе жазып шығаратын сөз өнерінің иесі.

Алғы сөз – белгілі бір шығармаға арналып жазылған түсініктеме.

Аллегория – (пернелеу) – жан-жануарларға адамның мінез-құлық сипатын беру. Мысалы: қоян – қорқақ, түлкі – қу, арыстан – озбыр.

Аллитерация – шығармадағы дауыссыз дыбыстардың қайталануы.

Анафора – өлең жолының немесе тармақтарының үнемі бір сөзбен басталып, қайталануы.

Анекдот – қысқа күлдіргі әңгіме.

Аннотация – аңдатпа – кітаптың, топтаманың, жинақтың, қолжазбаның мазмұнын оқырманға қысқаша баяндау.

Антитеза (шендестіру) – қарама-қарсылық, салыстыра суреттеу.

Антология – ақындардың таңдамалы өлеңдер жинағы.

Антоним – бір-біріне қарама-қарсы мәнді сөздер.

Аңдату – әдеби шығарманың беташары, негізгі оқиғаға қатысы жоқ кіріспе бөлігі.

Аңыз – тарихи шындыққа негізделген, бірақ уақыт өте келе көркем шығармаға айналып кеткен әңгіме.

Арбау өлең – ауыз әдебиетіндегі тұрмыс-салт жырларының бір түрі.

Арнау – белгілі бір адамның бейнесін, мінез-сипатын суреттеу мақсатымен жазылған дербес поэзиялық туынды.

Ассонанс – өлең құрылысында дауысты дыбыстардың қайталануы.

Ауыз әдебиеті – ауызша таралған халықтық көркем-әдеби туындылардың жиынтығы.

Айшықтау – сөз тіркестерін дағдылы синтаксистік қалыптан гөрі өзгешелеу ораммен, айрықша айшықпен құру. Мұндағы мақсат біреу – сөздерге ерекшелеп, екпін, тыныс беру, сөйтіп, олардың оқырманға әсерін күшейту. Сөз айшықтары – сөйлеудің әсемдігін, мәнерлілігін, экспрессивтік мәнін күшейтетін синтаксистік құрылымдардың формалары, ұзақ уақыт бойы қалыптасқан, жиі қолданылатын амал-тәсілдер. Оларға: шендестіру, қайталау, параллелизм, риторикалық сұрақ-жауап, дауыс ырғағы т.б. жатады. Айшықтаудың бір түрі – риторикалық айшықтар. Мұнда қойылған сұрақтарға автор жауап күтпейді, өйткені олар ешқандай жауапсыз-ақ түсінікті, өзінен-өзі анықталады.

Әдебиет – «үлгілі сөз», оқиғаны көркем сөзбен суреттеп жеткізетін өмір айнасы, өнердің негізгі бір түрі, сөз өнерінің ғылыми атауы, оқиғаны сөзбен суреттеп жеткізетін туынды, адамның рухани байлық жасау құралы.

Әдебиет теориясы – әдебиетті, әдеби шығарманы зерттейтін ілім.

Әдеби қаһарман – көркем шығармада мінезімен, іс-әрекетімен, ой-толғамымен мейлінше нақтылы дараланып, бейнеленген тұлға. Ақын, жазушының, туындыгердің идеясын, ұстанымын жүзеге асырушы.

Әңгіме – оқиғаны баяндап айтуға негізделген, қара сөзбен жазылған шағын көркем шығарма. Әңгімеде, әдетте, бас-аяғы жинақы, тиянақты бір оқиға айтылады. Онда аса маңызды деген қысқа оқиға суреттеледі. Әңгіме кейіпкерлері көп болмайды. Сюжет желісі бір арналы ширақ келіп, тақырыбы мен идеясы айқын болады. Ол аз сурет арқылы көп жайды аңғартады, жазушыдан көркемдік шеберлікті талап етеді. Мұнда бір айтылған жайларға қайта оралуға, баяндауға, ұзақ суреттеуге орын жоқ. Онда адам, оның өмірі мен тағдыры, аса маңызды деген оқиға жинақы беріледі.

Әсірелеу – (гротеск) – әдеби шығарма оқиғасын шамадан тыс асыра суреттеу.

Баллада – лиро-эпостық сипаттағы шағын өлшемді сюжетті өлең.

Баяндау – көркем шығарма оқиғасын желілі түрде әдеби тілмен көркемдегіш құралдар арқылы әңгімелеп жеткізу.

Буын – өлең жолындағы дауысты дыбыстар саны.

Бунақ – өлеңдегі дауыс толқындарының арасы, өлеңнің ырғағы.

Гипербола – кез келген нәрсені, оқиғаны шамадан тыс асыра, ұлғайтып көрсету.

Градация – (дамыту) – алдыңғы сөзден соңғы сөзді, алдыңғы ойдан соңғыны асыра айту.

Ғақлия – дүние сыры терең таразыланған ой-пікірлер. Прозаның алғашқы нұсқа үлгілерінің бірі.

Ғұмырнама – жеке тұлғаның өмірі мен атқарған жұмыстар жылнамасы.

Дастан – өлеңмен де, қара сөзбен де айтылатын, белгілі бір сюжетке құрылған эпикалық жанр түрі.

Диалог – шығарма кейіпкерлерінің өзара кезектесе сөйлесуі.

Драма – оқиға тартыс не тартыстар желісіне жинақталып, кейіпкерлер әрекеті арқылы дамиды, театрға арналып жазылатын әдебиет тегінің бірі.

Ертегі – авторы белгісіз, халықтың дүниетанымын, тұрмысы мен салтын, әдет-ғұрпын, наным мен сенімін қиял тұрғысынан бейнелейтін ауыз әдебиетінің түрі.

Жазушы – кітап басып шығару ісі жүзеге асқаннан кейін пайда болған көркем әдебиетті жасаушы адам.

Жанр – өнердің барлық түрлерінде тарихи қалыптасқан іштей жіктелім жүйесі.

Жарапазан – ел арасында ораза ұсталатын рамазан айында айтылатын тұрмыс-салт жырларының бірі.

Жарғы – дәстүрлі қазақ қоғамындағы заңдар жинағының атауы.

Жар-жар – қыз ұзату тойы аяқталып, аттанар алдында айтылатын тұрмыс-салт жырларының түрі.

Жылнама – оқиғалардың болған жылы, күні бойынша баяндайтын маңызды жазба деректер.

Жыр – көне түркі тілінде «иыр»:

1) поэзиялық шығармалардың жалпы атауы. Көне түркі тіліндегі «иыр» сөзі қазіргі «поэзия» терминінің мағынасында қолданылған. Бұл атау дәл осы мағынада қазіргі қарақалпақ, қырғыз, ноғай, балқар, татар тілдерінде әлі күнге дейін қолданылады.

2) қазақ халық поэзиясындағы 7–8 буынды өлең өлшемі, поэзиялық шығарма жанры. Қазақ ауыз әдебиетіндегі батырлар жыры, тарихи жырлар, лиро-эпостық жырлар, жоқтаулар, жыраулар поэзиясы, толғаулар, термелер т.б. түгел дерлік поэзияның осы өлшемдегі үлгісіне құрылған.

Жырау – өз жанынан шығарып жыр айтатын және эпикалық дастандар мен толғауларды

орындайтын халық поэзиясының өкілі. Жырау атауы «жыр» сөзінен туындайды. Дәстүрлі қазақ қоғамында жыраулар халықтың рухани көсемі, қоғамдық қайраткері рөлін атқарды. Жырау жаугершілік заманда жорықтарға қатысып, батыр, қолбасы бола жүріп, ел қорғау, азаматтық тақырыптарға арналған өлең-жырлар туғызған.

Жыршы – жыр айтушы, таратушы. Жыршы жырды домбыраның не қобыздың сүйемелдеуімен, мақаммен, әнмен айтады, сондай-ақ эпикалық шығармаларды да орындайды. Олар бұрыннан белгілі халық дастандарын, поэмаларды айтып таратады. Кейбір жыршы өз жанынан да өлең-жыр шығарады. Жыршыны халық ақынмен, әншімен, шешенмен қатар қойып қадірлеген.

Идея – жазушының өзі көтерген әлеуметтік мәселелер, адамдар тағдыры арқылы айтпақ ойы, танытпақ шындығы.

Идиллия – қарекетсіз, қамсыз, қызық өмірді жырлайтын өлең.

Импровизация – латын тілінен аударғанда «кенеттен», «тұтқиылдан» деген мағынаны береді. Суырыпсалмалық – көркем туындыны орындау кезінде өнерпаздың аяқ астынан туындыға өз жанынан жаңалық қосып, оны орындауды жалғастырып өкетуі.

Поэтикалық импровизация – ақын немесе жыршының алдын ала дайындықсыз берілген тақырыпқа кенеттен жыр шығаруы. Қазақ ауыз әдебиетінің өкілдері, негізінен, суырыпсалмалық өнерге шебер болған. Ежелгі дәстүр бойынша жылдам әрі бөгетсіз өлең шығарып айта білмегенді халық ақын деп танымаған. Импровизацияның үздік үлгісі – ақындар айтысы.

Импровизацияға қатысты тағы бір ұғым бар. Ол – экспромт. Латын тілінде «дайын, әзір» деген мағына береді. Ақынның ешқандай дайындықсыз, ұшқыр ойынан туған немесе жазбаша аз көлемдегі өлең. Бұл өлеңдер әзіл-қалжың мағынасында кездеседі. Экспромт деген ұғым – жарқ еткен бір ойды ықшам түрде өлеңмен айту болса, суырыпсалып айту (импровизация) – көлемді өлең жырларды түгелдей табан астында бірден жанынан шығарып айту шеберлігі.

Ирония – көркем шығармадағы сырты сыпайы, іші толған ащы күлкі, мысқыл болып келетін өрнектеу тәсілі.

Кейіпкер – персонаж – көркем шығармада суреттелетін адам, әдеби образ. Әдебиетте адамның көркем образын жасағанда жазушы оның кескін-тұлғасын, іс-әрекетін, мінезін сол ортаның, дәуірдің өзгешеліктерін танытатын сипаттарымен қатар, өзіне ғана тән ерекшеліктерді де анық байқалатындай етіп суреттейді.

Кейіпкер бейнесін суреттеу үшін қоғамдық өмірді жан-жақты, терең зерттеп білу шарт. Әр кейіпкердің көркем бейнесі оның өз сөзі арқылы ашылады. Көркем шығармада жан-жақты толық суреттелетін негізгі тұлға – басты кейіпкер.

Кейіптеу – жансызға жандының қасиеттерін беріп суреттеу.

Композиция – шығармадағы оқиғалардың белгілі бір заңдылықпен орналасып, тақырыппен идеяның үндесуін қамтамасыз ететін көркем шығарма құрылысы.

Көркем әдебиет – қоғамдық өмір шындығын образды тіл өнері арқылы суреттеп бейнелейтін поэзиялық, прозалық, драмалық шығарма түрі.

Көркем бейне – шығармадағы кез келген кейіпкерді бейнелеп айту, әдеби шығармада жинақталған түрде суреттелетін өмір құбылысының нақтылы көрініс-қалпы, кейіпкердің қорытындылап жасалған тұлға-бейнесі.

Көркемдік әдіс – өмір құбылыстарының көркем шығармада бейнелеу ерекшеліктері.

Көркем сөз – эстетикалық мәні күшейтілген, әсерлі, бейнелі сөз.

Көңіл күй лирикасы – лирикалық өлеңнің жан толғатып, көңіл тербететін, сезім оятқыш түрі. Ақындардың көңіл күй лирикасы автордың өз тағдырын, қуаныш қайғысын қоғамдық өмір,

заман, дәуір туралы ой толғаныстарымен терең қабыстырып, ұштастыра білуімен құнды.

Қазақ әдебиеті – қазақ халқының ғасырлар қойнауынан ұрпақтан ұрпаққа жеткен рухани, мәдени мұрасы, сөз өнерінің асыл қазынасы.

Қайталау – сөз әсерін, айтар ойды күшейте түсу үшін бір сөзді немесе сөз тіркесін сан рет қайталап қолдану тәсілі.

Қара өлең – қазақтың ежелгі өлең түрі.

«Қара сөз» деген атау өлең сөзден бөлек шығарма мағынасын білдіреді. Өлең өнерін қазақ қара сөз демейді. Қара сөз «проза» деген мағынада айтылған. Қара сөз – еркін ой білдіру формасы.

Қара сөздердің кейбірінде очерктік, шежірелік, зерттеушілік сипат болса, енді бірінде өсиет-өнеге, философиялық немесе көсемсөздік ойтолғау сарыны бар, тағы бірі көпшілікпен, оқырманмен кеңесу, сұрақ-жауап түрінде әңгімелесу үлгісінде жазылған.

Абай қарасөздерінде өз тұсындағы қазақ қоғамындағы түрлі өзекті әлеуметтік, моральдық т.б. мәселелерді: халықты өнер-білімге, ынтымақ-бірлікке үндеу, еңбек пен кәсіп, ұрпақ тәрбиесі, адамгершілік жайы, ұлт бойындағы ұнамсыз, кеселді қылық, мінез, дағдыларды сынау мәселелері көтеріледі.

Қарғыс – адамның жәбірлеушісіне айтқан кейіс сөзі, лағынеті.

Қолжазба – автордың біреуге өз қолымен жазып берген ескерткіш жазуы немесе өз қолымен жазған қолжазба мәтіні.

Лирика – адамның әртүрлі көңіл күйін білдіретін сыршыл өлең түрі. Лирика саяси лирика, азаматтық лирика, философиялық лирика, табиғат лирикасы, махаббат лирикасы деп бөлінеді.

Лирикалық кейіпкер – поэзиялық шығармалардағы адам бейнесі. Лирикалық туындылардың бас қаһарманы – ақынның өзі. Сондықтан ақынның өзі лирикалық кейіпкер болады. Лирикалық кейіпкердің ой-сезімі, тағдыры өз заманында суреттелсе, соғұрлым ол типтік қасиеттері мол, сомдап жасалған ірі тұлғаға айналып, дәуірдің көрнекті өкілі болып шығады. Ақын өлеңді өз атынан айтқанда лирикалық кейіпкердің бейнесі жасалады. Себебі ол ақынның өз бейнесі жинақталған лирикалық кейіпкердің бейнесі болып шығады. Ақын қоғам өмірі, заман, адам туралы толғанғанда, өзін «мен» деп, «біз» дей отырып, сол ортаның адамы, белгілі бір ұрпақ буынының өкілі ретінде сезінеді.

Лирикалық шегініс – көркем шығарма авторының кейіпкерлерге, оқиғаларға байланысты өзінің ойы мен сезімін білдіру.

Литота – затты, құбылысты мүлде құлдырата, кішірейтіп суреттеу.

Мадригал – жым-жырт, рақат тірлікті жырлау, француз тілінен аударғанда «малшының сазы» деген мағынаны білдіреді.

Мазмұн – шығармада өрнектелген өмір шындығы.

Мақал – көлемі шағын, мазмұны кең, тілі өткір, мағынасы терең, тұжырымдалған ой, даналық қорытынды жасалған ауыз әдебиетінің түрі.

Мәтел – жанамалап, нұсқай салу түрінде айтылған тұжырымды ой.

Метафора немесе ауыстыру – сөз мәнін өңдеп өзгертіп айту. Суреттеліп отырған затты не құбылысты айқындай, ажарландыра түсу үшін оларды өздеріне ұқсас өзге затқа не құбылысқа балау, сөйтіп мағынасын үстеу, мазмұнын тереңдетіп, әсерін күшейту. Метафораның жасалу жолдары:

1. Жалғаусыз, жұрнақсыз бір нәрсені екінші нәрсеге балау, салыстыру, ұқсату арқылы жасалады. Мысалы:

Гималай – көктің кіндігі,

Гималай – жердің түндігі. (І. Жансүгіров)

2. -мын, -мін, -бын, -бін, -пын, -пін, -сың тәрізді жіктік жалғаулары арқылы жүзеге асады. Мысалы: Мен жаралы жолбарыспын.

3. еді, едім, едің, екен, ем сияқты көмекші етістіктердің көмегімен туындайды. Мысалы: Сен жаралы жолбарыс ең, мен киіктің лағы ем.

4. бейне, тең секілді сөздер арқылы жасалады. Мысалы: Қайғың болар шермен тең, Қара көңілім жермен тең (Абай).

Метонимия – өзара байланысты ұғымдар мен шартты сөздердің бірінің орнына бірін алмастыра қолдану тәсілі.

Монолог – сөз өнерінде кейіпкердің ішкі жай-күйін, толғаныс-тебіренісін бейнелеу мақсатында қолданылатын тәсіл, сөйлеуші өз ойын бір немесе бірнеше адамдарға арнап айтатын ауызша сөйлеу әрекеті. Монологтің ерекшелігі – бір адамның ойының, сөзінің көрініс табуы. Мәтінде монолог диалог үлгісінде де, диалогпен араласып та келе береді. Монолог жазбаша түрде де кездеседі. Екі жағдайда да (ауызша және жазбаша) негізгі ерекшелігі – бір адамның сөйлеуі немесе бір адамның ойы. Монолог – әдеби шығармаларда, әсіресе, драмалық туындыларда кейіпкердің ішкі көңіл күйін білдіретін толғау сөзі, кейіпкерді сөйлету тәсілі.

Мінездеу – кейіпкердің мінез бітімі, көркем образдың өзегі, негізгі арқауы. Кейіпкердің рухани әлемін, жан сырын, идеясын, күрес жолын, мақсатын, іс-әрекетін нанымды бейнелеу

арқылы ашады. Әдебиетте тура және жанама мінездеу деген түсінік бар.

Тура мінездеу – бұл автор мінездемесі. Адамды бір сөзбен де мінездеуге болады. Мысалы, сараң болса – Қарабай, аңқау болса – Мырқымбай, жалқау, өтірікші болса – Судырахмет дейміз.

Кейіпкерге қатысты құбылыстар мен заттарды суреттеу арқылы қаһарман бейнесін ашып көрсетуді жанама мінездеу дейді.

Мысал – тәрбиелік мәндегі шағын аллегориялық шығарма.

Мақала – өмірдің әлеуметтік, экономикалық, өндірістік, ғылыми, сондай-ақ басқа да рухани өмір деректерін арқау ететін шығарма түрі. Мақаланың түрлері көп: баяндау, пайымдау, түсіндірме, қиял және т.б.

Образ – көркем шығармадағы сөзбен сомдалған кез келген құбылыс. Көбінесе әдеби қаһарман бейнесі.

Ода – мадақ жыры.

Омоним сөздер – айтылуы, жазылуы бірдей, бірақ мағыналары бөлек сөздер.

Өлең – арнайы шумақ, тармақ, ұйқас, буын, бунақ қалпын сақтаған, белгілі бір өлшеммен, үйлесімді ырғақпен ұйқасып келетін, кейіпкер көңіл күйіне неғұрлым терең үңілетін поэзиялық жанр түрі.

Өлең құрылысы – өлең сөзде қолданылатын өлшем-өрнектердің жасалу жүйесі.

Өлең ұйқасы – өлең тармағының соңындағы буындардың үйлесуі.

Өлеңші – өлеңді айтушы, таратушы.

Өсиет өлең – көпшілікке айтылатын кеңес, өсиет.

Пастораль – малшы сазының бір түрі.

Пейзаж (француз тілінде «мекен», «өлке») – белгілі бір жердің, мекеннің, табиғаттың көрінісі. Пейзаж – әдеби шығармаларда жаратылыстың, яғни табиғаттың әсем көрінісі, көркемдік бейнесі. Көркем әдебиеттегі табиғат суреті – пейзаж деп аталады. Тақырыпты толығырақ ашу үшін пейзаж кескіндеме жанрының басқа түрлерінде де (портрет, баталия жанры т.б.) қолданылады. Пейзажда суретшінің сезімі, көңіл күйі, түсінігі, табиғатқа деген эстетикалық, этикалық көзқарасы аңғарылады.

Повесть – көлемі жағынан әңгімеден үлкен, романға жақын, баяндау түрінде қара сөзбен жазылған оқиғалы көркем шығарманың түрі.

Полисемия – сөздің көпмағыналылығы.

Портрет – француздың «бейнелеу», «бейнеленген» деген сөзінен алынған, өмірдегі немесе өмірде болған бір адамды немесе адамдар тобын бейнелеу немесе суреттеп жазу. Портрет –

әдеби кейіпкердің сырт көрінісін, кескін-кейпін, бой-тұлғасын суреттеу.

Портрет бейнелеу өнерінде – кескіндеме, мүсін, графика, фото өнерінің басты жанрының бірі болып табылады. Нақты адамның тұрсыпатын бейнелеу портреттің негізгі белгісіне саналады.

Көркем әдебиеттегі портрет адамның сыртқы тұрпатын сипаттаумен ғана шектелмей, оның рухани ішкі әлемін ашумен қатар, сол тарихи дәуірдің, ұлттың, әлеуметтік ортаның қайталанбас өкілі екендігін шынайылықпен бейнелейді.

Поэма (грек – «туынды») – орта көлемді эпикалық түрге жататын, өмірде болған не болуға тиіс күрделі құбылыстар мен келелі оқиғаларды, алуан-алуан адамдар тағдыры мен заман шындығын көлемді, желілі эпикалық не лирикалық сипаттағы өлеңмен суреттейтін жанр.

Поэмалар сюжетті, сюжетсіз болып бөлінеді. Образдарын эпикалық, лирикалық, романтикалық, реалистік т.б. деп бөлуге болады.

Поэма белгілі бір оқиғаны жыр, толғау түрінде өлеңмен баяндайды. Поэмада оқиға желісі ширақ өрістеп, кейіпкерлердің образдары олардың іс-әрекеті, ішкі сезімі, жан дүниесі арқылы ашылады. Қазақ әдебиетіндегі поэманың алғашқы нұсқаларына батырлар жыры жатады.

Проза – қара сөзбен жазылған көркем шығарма.

Пролог – көркем шығарманың оқиға мазмұны мен мәнін оқырманға таныстыратын кіріспе.

Прототип – түптұлға – әдеби шығармада кейіпкер бейнесін жасауға тірек, негіз болған адам, түпкі тарихи тұлға.

Психологиялық параллелизм – кейіпкердің көңіл күйін табиғат құбылыстарымен байланыстыра бейнелеп, суреттеу тәсілі.

Реализм – көркем шығармада болмысты объективті түрде бейнелеу.

Риторика – шешендік өнер ілімі.

Риторикалық сұрау – ойды, сезімді әсерлі жеткізу үшін жауабы өзінен-өзі айқын нәрсені әсерлі леппен, сұрау түрінде айту. Риторикалық сұрау жауапты қажет етпейді.

Роман – күрделі сюжетті, көбіне қара сөзбен, кейде өлеңмен жазылған кең көлемді эпикалық түр. Романның көлемі үлкен, мазмұны қат-қабат, сюжеті мен композициясы өте күрделі. Романның түрлері: тарихи роман, авантюрлік роман, ғажайып оқиғалы роман, детективті роман, психологиялық роман, тұрмыстық роман, педагогикалық роман.

Тарихи роман белгілі бір тарихи оқиғаға байланысты туған шығарма. Тарихи шығармаларда

оқиғаның дәлдігі сақтала бермейді, әр кезеңнің тарихи-әлеуметтік, қоғамдық-саяси бет-бедері көркемдік тұрғыдан қорытылып бейнеленеді. Бұл жанрда жалпыхалықтық мемлекеттік мүдделер басты сипат алады. Тарихи роман негізін тарихта болған оқиға желісі құрайды. Тарихи роман кейіпкерлері де өмірде болған адамдар.

Авантюралық роман. Бұл роман кейіпкерлері қауіп-қатерлі аса қорқынышты халдерді басынан өткізеді және ол қиыншылықты жеңіп шығады.

Роман-эпопея – күрделі, ірі оқиғаларды ұлттық-тарихи тұрғыдан суреттейтін, өмірді, оның әр алуан құбылыстарын, адамдар арасындағы қарым-қатынастарды кең қамтып, терең бейнелейтін роман.

Ғажайып оқиғалы роман. Бұл романдардың оқиғасы тез дамып, қиыннан шарықтап кетіп, барған сайын оқиғаға шиеленісе береді. Бұл роман жұртты тез қызықтыру үшін, көңіл аулау үшін жазылғандықтан, ондағы оқиғалар көпшілігінде тек қызықты ету мақсатымен құрылады.

Детективті роман – тыңшылық жөніндегі роман.

Психологиялық роман. Бұл оқиғаны адамның ішкі сезімін, терең, барынша қатты күйзелту жағдайында дамытады.

Тұрмыстық роман. Бұл негізінен үй тұрмысы, сол заманның салты, әдеті көрсетіледі. Мұндай роман ХІХ ғасырда көп болды.

Педагогикалық роман. Бұл романда негізгі оқиға желісі педагогикалық тәрбие беру мақсатында жасалады.

Романс – сүюді жырлау.

Романтизм – көркем шығармада өмірді, болмысты не тым құлдыратып, не мүлде өсіріп, өсірелеп, қиял дүниесіне бой алдыратын көркем әдіс түрі.

Синекдоха – (мегзеу) – бүтіннің орнына бөлшекті, бөлшектің орнына бүтінді қолдану.

Синоним сөздер – айтылуы мен жазылуы әртүрлі, мағынасы жақын, ұқсас сөздер.

Сонет – құрылымы өлшеулі өлең.

Суреттеу – шығарма оқиғасын баяндау барысында оқиға болған жермен, кейіпкерлермен, оған қатысты нәрселермен таныстыруда қолданылатын көркем әдеби әдіс.

Сюжет – көркем шығармадағы оқиғалардың рет-ретімен баяндалып, бір-бірімен байланысып, біртұтас желіс құруы. Сюжет жоқ жерде композиция жоқ. Шартты түрде әдеби шығармада: сюжеттің басталуы – экспозиция-кіріспесі, сюжеттік байланыс – адамдар арасындағы әрекет басы, тартыстың басталуы, негізгі оқиғаның

туу себебі, сюжеттік даму, шиеленіс, шарықтау шегі – тартыстың өрістеп шыққан биігі, шешімі – жазушының өмір шындығына шығарған шешімі, үкімі, адамдар арасындағы қайшылықтардың бітуі. Композицияның құрамына кіретін сюжеттен тыс нәрселер: пролог – көркем шығарманы қабылдауға дайындық, эпилог – көркем шығарманы қорыту.

Сатира – құбылысты, оқиғаны немесе кейіпкерді өткір сынға алып, әжуаға айналдыратын көркемдік бейнелеу тәсілі және осы тәсілмен жазылған көркем шығарма. Қазақ поэзиясына сатира Абай өлеңдерімен кірді.

Стиль (грекше – *stylos*) деген терминнің мағынасы әртүрлі: көне римдіктер сырлы тақтаға сөз жазатын бір ұшы қалақша, бір ұшы сүйір таяқшаны стиль деген болса, кейін әркімнің қолтаңбасы, жазу өрнегі, одан бертін келе сөз мәнері, сөйлеу машығы, әр суреткерге тән өнер ерекшелігі стиль атанған.

Тақпақ – көлемі шағын, айтуға жеңіл өлеңдер.

Тақырып – жазушы көтерген әлеуметтік мәселе. Жазушы көркем шығармада өмірде болып жатқан оқиғалар мен оған қатысы бар адамдар тағдырын суреттей отырып бір немесе бірнеше әлеуметтік мәселені көтереді.

Тарихи жырлар – белгілі тарихи оқиғаға байланысты туған эпикалық шығармалар. Тарихи

жырларда оқиғаның дәлдігі сақтала бермейді, әр кезеңнің тарихи-әлеуметтік, қоғамдық-саяси бет-бедері көркемдік тұрғыдан қорытылып бейнеленеді.

Тармақ – буын саны тұрақты келетін өлең жолы.

Теңеу – заттың, құбылыстың қасиетін, сапасын ашу үшін екінші бір затпен, құбылыспен салыстыра сипаттау.

Терме – нақыл, өсиет айтуға негізделген, өмірдің жеке құбылыстарына байланысты қорытынды айтылатын өлең түрі.

Төл сөз – әдеби шығармада тікелей айтылған қалпын сақтап берілетін кейіпкер сөзі.

Төлеу сөз – кейіпкердің сөзін айтылған қалпын сақтамай, тек мағынасын ғана жеткізетін сөз.

Троп – сөз немесе сөз тіркесінің көркем шығармада тура мағынада емес, ауыспалы мағынада қолдану тәсілі.

Табиғат лирикасы – ақынның ішкі жан дүниесін оның әртүрлі табиғат құбылыстарын сезінуі, бейнелеп суреттеуі арқылы танылатын, адамның табиғатпен етене жақындығын көрсететін өлең-жырлар.

Толғау – көне дәуірлерде туып қалыптасқан поэзиялық шығарманың бір түрі, философия-

лық ой қорытудың ұлттық үлгісі, табан астында суырып салып айтуға құрылған лиро-эпикалық жыр. Толғау – күрделі, көлемді лирикалық туынды, сюжетсіз поэма.

Ұйқас – тармақтардың соңғы сөздерінің үндесіп келуі. Ұйқас түрлері: қара өлең ұйқасы, шұбыртпалы ұйқас, кезекті ұйқас, шалыс ұйқас, егіз ұйқас, ерікті ұйқас.

Шежіре – халықтың құрамына кіретін ру-тайпалардың тегін таратып, туысқандық дәрежесін айыратын тізбе.

Шешендік сөздер – қоғам өміріне, табиғат құбылыстарына байланысты терең ой, бейнелі шебер тілмен айтылған халық шығармасы, тапқырлық сөздер мен тұжырымдар.

Шумақ – аяқталған синтаксистік біртұтас ойды білдіретін жүйе.

Шендестіру немесе антитеза – бір-біріне кереғар құбылыстарды, мән-мағынасы әр тарап ұғымдарды, түр-түсі әр бөлек нәрселерді өзара бетпе-бет қою арқылы бұлардан мүлде басқа бір құбылыстың, ұғымның, нәрсенің суретін, сыр-сипатын, кескін-кейпін анықтау, аңғару, елестету.

Ішкі монолог – кейіпкердің ішкі ойы, өзіне қарата айтылған арнауы.

Философиялық лирика – қоғамдық болмыстың өзекті мәселелерінің ақын жазушы

шығармаларында көрініс табуы. Философиялық лирикаға жататын өлеңдерге философиялық толғаныстар, азаматтық-ағартушылық әуендер, адам және оның жан дүниесі, көзқарасы туралы сипат тән.

Ырғақ – бунақтардан құралған, өлеңдегі қимыл-әрекетті бір мөлшерде, бір қалыпта суреттеу.

Эвфемизм – арнайы жағымсыз, дөрекі сөздің орнына қолданылатын сыпайы сөз.

Экспозиция – көркем шығармада оқиға дамып-өрістейтін орынды, ортаны, кейіпкерді оқырманға алғашқы таныстыру.

Элегия – бір мұң, бір сыр аралас өлең.

Эпиграмма – жеке біреуді мінеп, мысқылдайтын сықақ өлең.

Эпиграф – әдебиетте жеке шығармалар алдынан немесе оның жеке тараулары алдынан келтірілген үзінді, өнеге сөздер, не өлең жолдары.

Эпизод – көркем шығарма сюжетіндегі өз алдына мәні бар, өзара байланысқан оқиғаның бір бөлшегі, көрінісі.

Эпилог – көркем шығарманы қорытындылайтын бөлім.

Эпиталама – жас жұбайларға арналған өлең.

Эпитафия – қабір басындағы өлең.

Эпитет – заттың, құбылыстың сипатын, сапасын айқындайтын суретті сөз.

Эпопея – бір немесе бірнеше тарихи дәуірдің типтік оқиғаларын кең көлемде суреттейтін, бірнеше ұрпақ өкілдерінің іс-әрекеттерін көркемдік тұтастықта баяндайтын поэзиялық не прозалық кесек туынды.

Эпос – суреттеп отырған өмір құбылыстарын және кейіпкер образын көркем әдебиеттің алуан түрлі әдістерін кең көлемде қамту арқылы бейнелейтін әдебиет тегі.

Эссе – тұрақталған, қалыптасқан тұжырымдарға жаңа қырынан қарап, тың болжамдар мен түйіндеулерге құрылатын көркем әдебиет жанры.

Эпифора – метафораның қиялға негізделіп айшықталған түрі. Айтылған ойдың әсерлілігін арттыру үшін фразалар соңындағы сөзді не дыбыстық тіркесті қайталаудан туатын айшықты орамдар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Адамбаев Б. Халық даналығы. – Алматы, 1993.
2. Айбергенов Т. Шығармалары. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2013. 320 бет.
3. Ахметов З. , Шаңбаева Т. Әдебиеттану терминдер сөздігі. – Алматы, 1998.
4. Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2002.
5. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. Ақжол. – Алматы, 1991.
6. Бердібаев Р. Кәусар бұлақ. – Алматы, 1989.
7. Дербісәлі Ә. Даланың дана перзенттері. – Алматы, 2004.
8. Кекілбайұлы Ә. – Алматы, Он екі томдық шығармалар жинағы, 10-том, 145 бет. «Өлке» баспасы, 1999. – Т. Айбергенов туралы
9. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd. » ЖШС, 2010.
10. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, 8-том, Қазақстан тарихы энциклопедиялық анықтама-лығы.
11. Қасымжанов А. Х. Ұлы дала зиялылары. – Алматы: Қазақ университеті, 1996. – 157 б.
12. Қирабаев С. «Ұлт тәуелсіздігі және Әдебиет». – Алматы. Ғылым, 2001.
13. Қосымова Г. Қазақ шешендік өнерінің негіздері. – Алматы, 2003.
14. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 2002.

15. Қасенов С. Шешендік тәсілдері. – Алматы, 1989.

16. Қаратаев М. «Қазақ поэзиясының Құлагері».

17. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы: I том. // Құраст. : Қ. Жарықбаев, С. Қалиев. – Алматы: Рауан, 1994. – 320 б.

18. «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы, – Алматы, «Қазақ энциклопедиясы», 1998, 2-том.

19. Қазақ өнерінің антологиясы. Айтыс I том. «Күлтегін». Астана, 2014. 400 бет.

20. Өзбекұлы С. Қазақтың саяси-құқықтық ой-пікір тарихының өзекті мәселелері. – Алматы. Білім, 2004. – 128 б.

21. Садырбаев С. Халық әдебиетінің тарихи негіздері. – Алматы, 1995.

22. Саяси түсіндірме сөздік. – Алматы, 2007.

23. Сейдімбеков А. «Елтұтқа» кітабы.

24. Сүйіншәлиев Х. VIII–XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1989. – 280 б.

25. Тарихи тұлғалар. Танымдық-көпшілік басылым. Құрастырушы: Тоғысбаев Б. Сужикова А. – Алматы: «Алматыкітап» баспасы, 2009.

26. Уәлиханов Ш. «Таңдамалы». – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1985.

27. Оңғарсынова Ф. 10 томдық жинақ. – Алматы, 2010

28. Т. Нұртазин, М. Қаратаев, Х. Әдібол. «Заман және әдебиет». Классикалық зерттеулер. – Алматы, 1998.

Мазмұны

Кіріспе.....	4
I ТАРАУ.	
ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ПЕН	
КӨРКЕМДІК ШЕШІМ.....	7
Нысанбай жырау	8
Махамбет Өтемісұлы	56
Шоқан Уәлиханов	104
Жиынтық бағалау тапсырмалары	159
II ТАРАУ.	
АДАМ ЖАНЫНЫҢ ҚҰПИЯСЫ	166
Ілияс Жансүгіров	167
Әдебиеттану терминдерінің сөздігі	241
Пайдаланылған әдебиеттер	270

Оқу басылымы

Сәуле Чапайқызы Тұрсынғалиева
Гүлмира Дәулетқазықызы Рыскелдиева

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

1-бөлім

Арнайы мектептердің (сыныптардың)
көру қабілеті бұзылған (нашар көретін)
10-сынып оқушыларына арналған оқулық

Суретшілері А. Айтжанов, Д. Қдыров, Ә. Төлебиев

Бас редакторы Қ. Қараева

Редакторлары А. Ізет, Р. Акегожаева

Техникалық редакторы В. Бондарев

Көркемдеуші редактор Е. Мельникова

Бильд редакторы Ш. Есенкулова

Суретші-безендіруші О. Подопригора

Мұқабаның дизайны В. Бондарев, О. Подопригора

Беттегендер Л. Костина, Г. Илишева,

С. Сулейменова, Т. Макарова, Ә. Айтқұлова

«ӘБЕО орталығы» ЖШС-інде үлкейтілген қаріпке
бейімдеген: С. Н. Төлеутаева

Басуға 00.00.2022 қол қойылды.

Есептік баспа табағы 00,00. Шартты баспа табағы 00,00.

Пішімі 70x100 ¹/₁₆. Офсеттік қағаз.